

บทที่ 4

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) จำนวน 7 เรื่อง ซึ่งได้แก่

1. การศึกษาตลอดชีวิต
2. คิดเป็น
3. ประชาธิปไตย
4. แรงจูงใจ
5. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
6. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
7. การศึกษาเพื่อสันติภาพ

เพื่อให้การศึกษาผลงานของพระธรรมปิฎก ซึ่งมีจำนวนมากและมีการวิเคราะห์อย่างเป็นระบบเข้าใจง่าย จึงนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ 1 เป็นการเสนอสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละเรื่องตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

- 1.1 ตารางแสดงสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก
- 1.2 นิยามสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน
- 1.3 ความหมายของหลักพุทธธรรมที่แสดงให้เห็นความสอดคล้องครอบคลุมสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละเรื่องอย่างชัดเจน และตัวอย่างข้อความ

ของความหมายและคำอธิบายหลักพุทธธรรม ตลอดจนแนวคิดหรือคำหลักที่เกี่ยวข้องพร้อมตัวอย่างข้อความ

1.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนแต่ละเรื่องกับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ส่วนที่ 2 ตารางสรุปการวิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน จำนวน 7 เรื่อง กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ส่วนที่ 1

1. การศึกษาตลอดชีวิต

1.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิตตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิตตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ ความไม่ประมาท หรืออัปมาทธรรม ตลอดจนแนวคิดและคำหลักที่มีความเกี่ยวข้องเนื่องกับการศึกษาตลอดชีวิต และจิตสำนึกในการศึกษา ซึ่งมีความหมายและรายละเอียดตรงกันกับนิยามความหมายของการศึกษาตลอดชีวิต

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 3 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิตตามหลักพุทธธรรมในผลงาน
พระธรรมปิฎก

	หลักพุทธธรรม	แนวคิด/คำหลักอื่น ๆ	
	ความไม่ประมาท*	การศึกษาตลอดชีวิต	จิตสำนึกในการศึกษา
หมายเลขหนังสือผล งานของพระธรรม ปิฎก	เล่มที่ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 72, 73, 74	เล่มที่ 1, 8, 10, 11, 13, 16, 20, 26, 27, 28, 33, 36, 39, 48, 52, 55, 62, 70	เล่มที่ 8, 13, 23, 26, 27, 28, 30, 40, 45, 63
รวม	50 เล่ม	18 เล่ม	10 เล่ม

* หมายถึง ความไม่ประมาท ปรากฏในรูปของอัปมาทสัมปทา ข้อ 6 ในบุพนิมิตแห่ง
มรรค 10 เล่ม

จากตารางที่ 3 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต ตามหลักพุทธ
ธรรมในผลงานพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ ความไม่ประมาท
จำนวน 50 เล่ม และแนวคิด และคำหลักที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตลอดชีวิต ได้แก่ การ
ศึกษาตลอดชีวิต จำนวน 18 เล่ม และ จิตสำนึกในการศึกษา จำนวน 10 เล่ม

1.2 นิยามความหมายของการศึกษาตลอดชีวิต

ในการจัดงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน แนวความคิดเรื่องการศึกษาตลอดชีวิตมีความสำคัญมากและเป็นแนวความคิดหลักที่เห็นว่าคนเราเรียนรู้ตั้งแต่เกิดจนตาย จากเอกสารและวรรณคดีที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ดังนี้

1. การศึกษาเป็นกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ที่ส่งเสริมให้บุคคลแสวงหาความรู้ ฝึกฝน และพัฒนาตนเองตลอดเวลาเพื่อให้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของสังคม

2. การศึกษาเกิดขึ้นได้ทุกหนทุกแห่ง ไม่จำเป็นต้องอยู่ในห้องเรียน และเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา โดยมีความเกี่ยวพันและต่อเนื่องกันตลอดชีวิต

3. การศึกษาเป็นการพัฒนาคนให้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องดีงาม และเป็นการพัฒนาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต มนุษย์เกิดมายังไม่บรรลุถึงภาวะสมบูรณ์ยังมีทุกข์ ยังมีปัญหา ยังมีการต่อเติมอยู่เรื่อยไป ตราบใดที่ชีวิตยังมีทุกข์ ตราบนั้นต้องมีการแก้ไขให้พ้นทุกข์ และตราบนั้นยังต้องมีการศึกษา

1.3 ความหมายของหลักพุทธธรรม และตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญหรือกล่าวถึงการศึกษาตลอดชีวิตอย่างชัดเจน ตลอดจนแนวคิดและคำหลักที่ปรากฏในสาระหลักเรื่องนี้

จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎก จำนวน 74 เล่มนั้น ปรากฏหลักพุทธธรรมที่ครอบคลุมการศึกษาตลอดชีวิต คือ ความไม่ประมาท หรืออัปมาทะ จำนวน 50 เล่ม

1.3.1 หลักพุทธธรรมที่สอดคล้องครอบคลุมสาระหลักเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต

ความไม่ประมาท หรือ อัปมาทะ

ความหมายของความไม่ประมาท หรืออัปมาทะ จากหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) มีดังนี้

...อัปมาทะ ความไม่ประมาท คือ ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือ ความเพียรมีสติเป็นเครื่องเร่งเร้า และควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติและการกระทำทุกอย่างระมัดระวังตัว ไม่ยอมมดล้าลงไปทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงาม และความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำ และพึงละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยให้ประมาทเลินเล่อ กระทำการด้วยความจริงจังรอบคอบ และรุดหน้าเรื่อยไป...

ความหมายของความไม่ประมาทในการวิจัยครั้งนี้ หมายความว่า ความไม่ประมาท สติ และอัปมาทสัมปทา (ความดีพร้อมด้วยความไม่ประมาท) ข้อ 6 ในบุพนิมิต หรือรุ่งอรุณของการศึกษาดด้วย

จากความหมายของ ความไม่ประมาทจะเห็นได้ว่า ความไม่ประมาท นั้นเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดประการหนึ่งของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ซึ่งจะเห็นได้จาก ตัวอย่างข้อความที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังต่อไปนี้

หนังสือค่านิยมแบบพุทธ (พระธรรมปิฎก, 2527) กล่าวถึงความไม่ประมาท ดังนี้

...ความไม่ประมาท คือ ความไม่ปล่อยตัวให้เลื่อนลอยไร้หลัก ไม่ปล่อยใจให้มีวทลงไหลเพลิดเพลिनสยบหยุดเซวหรือเตลิดไป ไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงผ่านไป เปล่า หรือคลาดจากประโยชน์ ไม่ละเลยโอกาสและกิจที่ควรทำตามจังหวะ ตื่นตัว พร้อมอยู่เสมอ มีสติคอยกระตุ้นเตือน ให้ทำในที่ควรทำ ให้เร่งรัดในที่ควรเร่งรัด ให้หยุดยั้งหรือละเลิกได้ในที่ควรหยุดยั้งหรือละเลิก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คอยชี้บอกเร้าเตือนให้นำเอาธรรมข้ออื่น ๆ ทุกอย่างออกมาปฏิบัติให้ตรงตามตำแหน่งหน้าที่ และจุดจังหวะของธรรมนั้น ๆ ...

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2524) ได้กล่าวถึงลักษณะของ อัปมาทะ และคำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาทในด้านกาลเวลาดังนี้

...ลักษณะสำคัญของอัปมาทะ หรือ ความไม่ประมาทนี้มี 3 อย่าง คือ

- 1) เห็นคุณค่า และความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุก ๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาละ และโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า

2) ไม่หลงระเริง มัวเมา ระมัดระวังควบคุมตนอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้ผลพลาดลงไปในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ตกลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

3) เร่งสร้างสรรคความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นชวนช่วยในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลยแต่ชะมักเขม้นในการพัฒนาจิตปัญญาและทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

... ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง 3 คือ

1) ส่วนอดีตให้พิจารณาเหตุการณ์ ปรากฏการณ์หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไข ปรับปรุง และเพียรพยายามทำกิจต่อไป

2) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตน อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ ผัดเพี้ยน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

3) ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้าทั้งในทางดี และในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง...

หนังสือปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องทาง (พระธรรมปิฎก, 2534) ได้กล่าวถึงความสำคัญของความไม่ประมาท ว่า

...พระพุทธเจ้าตรัสว่า รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายย่อมรวมลงได้ในรอยเท้าช้างฉันทใด ธรรมทั้งหลายก็รวมลงได้ในความไม่ประมาทฉันทนั้น ถ้ามีความไม่ประมาทแล้ว ก็สามารถปฏิบัติธรรมทุกข้อ แต่ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว ธรรมทั้งหลายที่เรียนมาก็ไร้ประโยชน์...

1.3.2 แนวคิดหรือคำหลักที่เกี่ยวข้องกับสาระหลักเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต

นอกจากความไม่ประมาท หรือ อับปมาทะ ที่ปรากฏความสำคัญในหลักการ การศึกษาตลอดชีวิตแล้ว ในผลงานของพระธรรมปิฎก ยังปรากฏแนวคิด และ คำหลักที่ เกี่ยวเนื่องกับหลักการนี้ คือ คำว่า การศึกษาตลอดชีวิต จำนวน 18 เล่ม และ จิตสำนึก ในการศึกษา จำนวน 10 เล่ม ดังตัวอย่างข้อความดังต่อไปนี้

(ก) การศึกษาตลอดชีวิต

หนังสือธรรมกับการศึกษาของไทย (พระธรรมปิฎก, 2531) ได้กล่าว ถึงคำว่าการศึกษาตลอดชีวิต ดังนี้

...วิถีชีวิตในพุทธศาสนานั้น ก็คือ การศึกษา เพราะวิถีชีวิตเรียกว่า มรรค และการพัฒนาวิถีชีวิตนั้นเป็นสิกขา คือ เป็นการศึกษา เพราะฉะนั้นวิถีชีวิตในพระ พุทธศาสนาจึงเป็นวิถีชีวิตแห่งการศึกษา ปัจจุบันที่เรามีคำว่า lifelong education แปลว่า การศึกษาตลอดชีวิต พระพุทธศาสนานั้นถือมาแต่ไหนแต่ไรว่า การศึกษานั้นคือชีวิต ชีวิต นั้นคือการศึกษา แต่ไม่ใช่ชีวิตเฉย ๆ ต้องเป็นชีวิตที่ดำเนินอย่างถูกต้อง มีการเรียนรู้ฝึกฝน พัฒนา จึงจะเป็นการศึกษา...

หนังสือลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้ กล่าวถึงพระพุทธศาสนาว่าเป็นศาสนาแห่งการศึกษา และการศึกษาตลอดชีวิต ดังนี้

...พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษาที่นำเอาการศึกษาเข้ามา เป็นสาระสำคัญ เป็นเนื้อแท้ของการดำเนินชีวิต และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็น การศึกษา... การดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาจึงต้องดำเนินให้ถูกต้อง โดยปฏิบัติ ตามหลักไตรสิกขา การศึกษาจึงเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตทั้งหมด และการดำเนินชีวิตทั้ง หมดของเราก็อยู่ในเรื่องของการศึกษา การศึกษาตลอดชีวิตจึงมีมาในพระพุทธศาสนาตั้ง แต่ไหนแต่ไรมาแล้ว...

(ข) จิตสำนึกในการศึกษา

หนังสือคุณธรรมและจริยธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนรุ่นใหม่ (พระ ธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวว่า

...นิสัยนักศึกษา ก็คือ... การมีจิตสำนึกในการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนเอง อยู่เสมอ จิตใจที่มุ่งฝึกฝนพัฒนาตนเองมีลักษณะอย่างไร ลักษณะที่เด่นอย่างหนึ่งก็คือ การมองอะไร ๆ เป็นการเรียนรู้หมด...

หนังสือหลักการศึกษาศาสนาในพระพุทธศาสนา (พระธรรมปิฎก, 2531) ได้กล่าวถึงจิตสำนึกในการศึกษา ดังนี้

...จิตสำนึกในการศึกษา คือ การมีความตระหนักสำนึกตนอยู่เสมอว่า เราต้องเรียนรู้ ต้องพัฒนาตน เมื่อมีความสำนึกในการที่จะต้องพัฒนาตนอย่างนี้แล้ว ก็จะก้าวไปสู่การมีท่าทีของจิตใจอย่างถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลายที่ได้ประสบบทวิ ผู้ที่มีจิตสำนึกในการศึกษา หรือมีจิตสำนึกในการพัฒนาตนแล้ว จะมองเห็นทุกสิ่งเป็นเรื่องที่จะต้องเรียนรู้ อยู่เสมอ คือ มองสิ่งทั้งหลาย ด้วยท่าทีของการหาข้อมูล เพื่อเอามาใช้ในการพัฒนาตน...

หนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้กล่าวถึง จิตสำนึกในการศึกษา ดังนี้

...จิตสำนึกในการศึกษาก็คือ จิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาหรือปรับปรุงตน เราจะต้องสร้างจิตสำนึกนี้ให้ได้ จิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาปรับปรุงตน จะต้องมีอยู่เป็นสิ่งประจำใจของนักเรียนหรือคนทุกคน ถ้าเราถือว่าทุกคนต้องศึกษา หรือจะต้องมีการศึกษาตลอดชีวิต ทุกคนจะต้องมีจิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนา หรือปรับปรุงตนตลอดชีวิต...

1.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

การศึกษาตลอดชีวิตเน้นการที่บุคคลแสวงหาความรู้ ฝึกฝนและพัฒนาตนเองตลอดเวลา และการศึกษาเกิดขึ้นได้ทุกหนทุกแห่ง ไม่จำเป็นต้องอยู่ในห้องเรียน เพื่อดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องดีงาม และเป็นการแก้ไขให้พันทุกซ์

สาระหลักเรื่องการศึกษาตลอดชีวิตปรากฏขึ้นพร้อมกับพระพุทธศาสนา เนื่องจากพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา พระพุทธศาสนาถือว่าการศึกษาคือกิจกรรมของชีวิต โดยชีวิต และเพื่อชีวิต อย่างเป็นทางการต่อเนื่องตลอดชีวิต ไม่จำกัด

อยู่เฉพาะในระบบการศึกษา หรือในห้องเรียน พุทธศาสนิกชนจึงควรเป็นผู้ศึกษาไต่หาความรู้และมีจิตสำนึกในการศึกษาอยู่ตลอดเวลา โดยการฝึกฝนตนเองให้ดำเนินชีวิตให้ถึงความถูกต้องดีงาม บนพื้นฐานของหลักธรรมสำคัญ คือ ความไม่ประมาท เพราะถ้าดำรงอยู่ในความไม่ประมาทแล้วก็สามารถปฏิบัติธรรมได้ทุกข้อ เพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายของชีวิตหรือจุดมุ่งหมายของการศึกษานั้นคือ การหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

2. คิดเป็น

2.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่อง คิดเป็น ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องคิดเป็น ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งตรงกับนิยามความหมายและมีรายละเอียดชัดเจนกว่า คิดเป็น

ตารางที่ 4 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่องคิดเป็น ตามหลักพุทธธรรมในผลงานพระธรรมปิฎก

	หลักพุทธธรรม โยนิโสมนสิการ*
หมายเลขหนังสือผลงานของ พระธรรมปิฎก	เล่มที่ 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 16, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 54, 56, 59, 63, 70
รวม (จำนวนเล่ม)	33 เล่ม

* หมายเหตุ โยนิโสมนสิการ ปรากฏในรูปต่าง ๆ ดังนี้

1. ข้อ 2 ในปัจจัยให้เกิดสมมาทิฎฐิ 12 เล่ม
2. ข้อ 3 ในวุฒิธรรม 4 3 เล่ม
3. ข้อ 7 ในบุพนิมิตแห่งมรรค (โยนิโสมนสิการสัมปทา) 10 เล่ม

จากตารางที่ 4 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง คิดเป็น ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปราภุฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ โยนิโสมนสิการ จำนวน 33 เล่ม

2.2 นิยามความหมายของคิดเป็น

ในประเทศไทย เรื่องคิดเป็นเป็นเป้าหมายสำคัญของการดำเนินงานการศึกษาในระบบโรงเรียนในประเทศไทย จากการศึกษาของนักวิชาการหลายท่าน สรุปได้ว่า

คนทุกคนนั้นมีความคิด สิทธิเสรีภาพ มีศักยภาพมีอำนาจในตัวเอง มีความสามารถในการตัดสินใจ เพื่อแก้ปัญหาหรือความทุกข์ในการดำเนินชีวิตของตน แต่ละบุคคลจะได้ชื่อว่าเป็นบุคคลที่คิดเป็นนั้น จะต้องมีการใช้ข้อมูลประกอบความคิด การตัดสินใจ เพื่อแก้ปัญหา 3 ด้าน พร้อมกัน คือ ข้อมูลของตนเอง ข้อมูลสังคมสิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการ เพื่อจักได้ดำรงชีวิตอย่างมีความสุข ทั้งร่างกาย จิตใจ และสังคมแวดล้อม

2.3 ความหมายของหลักพุทธธรรมและตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญหรือกล่าวถึง คิดเป็น อย่างชัดเจน

จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎก จำนวน 74 เล่ม นั้น ปราภุฏหลักพุทธธรรมที่ครอบคลุม คิดเป็น คือ โยนิโสมนสิการ จำนวน 33 เล่ม

โยนิโสมนสิการ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้ให้ความหมายของโยนิโสมนสิการ ดังนี้

...โยนิโสมนสิการ การใช้ความคิดถูกวิธี คือ การกระทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้าสวาทาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะ ออกวิเคราะห์ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบ และโดยอุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย...

ความหมายของโยนิโสมนสิการในการวิจัยครั้งนี้ หมายถึง โยนิโสมนสิการ ที่ปรากฏเป็นช้อย่อยในหลักพุทธธรรมอื่นด้วย คือ โยนิโสมนสิการ ข้อ 2

ในปัจจุบันแห่งสัมมาทิฐิ โยนิโสมนสิการ ข้อ 3 ในอุคคธรรม 4 และ โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ) ข้อ 7 ในบุพนิมิตหรือรุ่งอรุณของการศึกษาด้วย

โยนิโสมนสิการ นั้นเป็นหลักธรรมที่เด่น ในฐานะแรงหนุนสำคัญในการปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินชีวิต ดังปรากฏความสำคัญในตัวอย่างข้อความจากผลงานพระธรรมปิฎก ดังต่อไปนี้

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงความหมายของวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ 10 วิธี ผู้วิจัยสรุปได้ดังต่อไปนี้

พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงความหมาย โยนิโสมนสิการ ดังนี้ “ว่าโดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับมนสิการ โยนิโส มาจากโยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำหนึ่ง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็น โยนิโสมนสิการ ท่านแปลสืบ ๆ กัน มาว่า การทำในใจโดยแยบคาย...”

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

พระธรรมปิฎก ได้รวบรวม และอธิบายโดยประมวลวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการจากธรรมในพระไตรปิฎก มาแสดงไว้ 10 วิธี ดังนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัย (วิธีคิดแบบอัทปปัจจยตา หรือคิดตามหลักปฏิจจนสมุปบาท) คือ พิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผลให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริงหรือพิจารณาปัญหา ทาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผล สืบทอดกัน วิธีนี้จัดเป็นวิธีการคิดแบบพื้นฐาน มีแนวปฏิบัติดังนี้

ก. คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้น

ข. คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มอง และให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน วิธีคิดแบบนี้มิใช่เพียงแต่จำแนกแยกแยะ หรือแจกแจงออกไปอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังมีการจัดหมวดหมู่หรือจัดประเภทไปด้วยพร้อมกัน แต่ท่านเน้นในแง่การจำแนกแยกแยะจึงเรียกว่า วิภังชชะ ถ้าจะเรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงเรียกว่า วิธีคิดแบบวิเคราะห์

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมันเอง ในฐานะที่มันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประดังประดังขึ้น จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์นี้แบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน ขั้นที่หนึ่ง คือ รู้เท่าทัน และยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าที ต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ ขั้นที่สอง คือ แก้ไข และทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว

4. วิธีคิดแบบอริยสังข์ หรือคิดแบบแก้ปัญหา วิธีนี้เป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่น ๆ ได้ทั้งหมด วิธีคิดแบบอริยสังข์นี้มีลักษณะทั่วไป 2 ประการ คือ

1) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไข และทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น 2 คู่ คือ

คู่ที่ 1 : ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบซึ่งไม่ต้องการ

สมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไข จึงจะพ้นจากปัญหาได้

คู่ที่ 2 : นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายซึ่งต้องการจะเข้าถึง

มรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติที่จะต้องกระทำในการแก้ไขสาเหตุ เพื่อบรรลุจุดหมายคือภาวะสิ้นปัญหา อันได้แก่ความดับทุกข์

2) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติ ต้องเกี่ยวข้องของชีวิต ใช้แก้ปัญหา ไม่หึงขานออกไปในเรื่องหึงเพื่อที่สักว่าคิดเพื่อสนองตัณหา มานะ ทิฏฐิ ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา

5. **วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์** หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือ พิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างอรรถกับอรรถ หรือหลักการ กับความมุ่งหมาย คำว่าอรรถแปลว่า หลัก หรือหลักการ คือ หลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ รวมทั้งหลักคำสอนที่จะให้ประพฤติปฏิบัติ และการกระทำได้ถูกต้อง คำว่าอรรถ แปลว่าความหมาย ความมุ่งหมาย จุดหมายประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์ ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายที่จะนำไปสู่การปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้ากันได้ สอดคล้องกัน และส่งผลแก่หลักการใหญ่ เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ

6. **วิธีคิดแบบคุณโทษ และทางออก** เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่เป็นจริงนั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก

การคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึงย้า 2 ประการ

1) การที่จะเชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริงนั้น จะต้องมองเห็นทั้งด้านดีด้านเสีย หรือทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้น ๆ

2) เมื่อจะแก้ปัญหา หรือปฏิบัติ จะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมายที่จะไปนั้น คือ อะไร คืออย่างไร ดีกว่าและพ้นจากข้อบกพร่อง จุดอ่อน โทษ ส่วนเสียของสิ่งหรือภาวะที่เป็นปัญหาอยู่หรืออย่างไร ไม่ต้องขึ้นต่อ คุณโทษ ข้อดีข้อเสียแบบเก่าอีกต่อไปจริงหรือไม่ จุดหมายหรือที่ไปหรือภาวะปลอดปัญหา เช่น นั้นมีอยู่จริงหรือเป็นไปได้อย่างไร ไม่เพียงผลิผลลามละทิ้งสิ่งที่คิดว่าเป็นปัญหาหรือผลิผลลามปฏิบัติ

7. **วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม** วิธีคิดแบบนี้ใช้พิจารณาในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทั่ว ๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภคใช้สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์สนองความต้องการของชีวิตโดยตรงอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและผู้อื่น นอกจากนี้ยังเกี่ยวเนื่องกับความเจริญงอกงามของกุศลธรรม ซึ่งต่างจากคุณค่าพอกเสริมด้วยตัณหาหรือ

คุณค่าเทียบซึ่งไม่ค่อยเกื้อกูลแก่ชีวิต บางทีเป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้เกิดอกุศล และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

8. วิธีคิดแบบอุปมาอุปไมยหรือเปรียบเทียบ อาจเรียกง่าย ๆ ว่าวิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนาเป็นวิธีคิดในแนวสะกดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัณหา หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้มีอยู่ว่า ประสบการณ์ คือ สิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้ อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกัน อาจมองเห็น และคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้าง แนวทาง ความเคยชินต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องปรุงของจิต คือ สังขาร ที่ผู้นั้นได้สั่งสมไว้ แม้แต่บุคคลคนเดียวกัน มองเห็นของอย่างเดียวกัน หรือประสบอารมณ์อย่างเดียวกันแต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่าง วิธีคิดแบบอุปมาอุปไมยหรือเปรียบเทียบ จึงมีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้น ๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ ๆ ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกันด้วย

9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ หมายถึง การใช้ความคิด และเนื้อหาของความคิดที่สติระลึกรู้กำหนดอยู่เป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ความเป็นปัจจุบันกำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ต้องทำเป็นสำคัญ สิ่งที่เป็นปัจจุบันคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมาถึงสิ่งที่กำลังรับรู้ กำลังพิจารณาเกี่ยวข้องต้องกระทำอยู่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระทำกิจการหน้าที่ เรื่องที่ปรารถนาเพื่อทำกิจ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือปฏิบัติได้

10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท ความจริงวิภาษวาทไม่ใช่วิธีคิดโดยตรงแต่เป็นวิธีพูดหรือการแสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่งที่ใช้แสดงระบบความคิดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความหมายคลุมถึงวิธีคิดแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วหลายอย่าง

เพื่อให้เข้าใจความหมายของวิภาษวาทชัดเจนยิ่งขึ้น อาจจำแนกวิธีคิดของวิภาษวาทนั้นออกให้เห็นในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง แบ่งย่อยได้เป็น 2 อย่าง คือ

- จำแนกตามแง่ด้านต่าง ๆ ตามที่เป็นอยู่ของสิ่งนั้น ๆ
- จำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้น ๆ ให้ครบทุก

แง่ทุกด้าน

ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ คือ วิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทัน ภาวะที่สิ่งนั้น ๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อย ๆ ต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า ไม่ติดค้างอยู่ภายนอกหรือถูกลวงโดยภาพรวมของสิ่งนั้น ๆ

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปแต่ละขณะ ๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกลวงให้จับเหตุปัจจัยสับสน การคิดแบบนี้เป็นด้านหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบและการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย คือ สืบสาวสาเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันมาของสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ

จ. จำแนกโดยเงื่อนไข คือ มองหรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไขประกอบด้วย

ฉ. วิชัชวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง ในการตอบปัญหา (ปัญหาพยากรณ์) ซึ่งมี 4 อย่าง คือ

1. เอ็กซพยากรณ์ การตอบแน่เดี๋ยว คือ ตอบอย่างเดียวเด็ดขาด

2. วิชัชพยากรณ์ การแยกแยะตอบ

3. ปฏิปจฉาพยากรณ์ การตอบโดยย้อนถาม

4. รูปนะ การยั้งหรือหยุด พับปัญหาเสีย ไม่ตอบ

หนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้สรุปวิธีโยนิโสมนสิการแบบต่าง ๆ สรุปลงได้เป็น 2 ประเภท ดังนี้

...1) โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาโดยตรง มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริงตรงตามสภาวะแท้ ๆ เน้นที่การขจัดอวิชชา เป็นเครื่องนำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฎฐิ อาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับสังขธรรม

2) โยนิโสมนสิการประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรมหรือ กุศลธรรมต่าง ๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหาเป็นเครื่องนำไปสู่ โลกียสัมมาทิฎฐิ อาจเรียกว่าโยนิโสมนสิการ ระดับจริยธรรม...

หนังสือศาสนาและเยาวชน (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของโยนิโสมนสิการ ต่อการศึกษา ดังนี้

...การที่จะมีปัญญานั้น สิ่งหนึ่งที่จะต้องสร้างขึ้นให้เป็นตัวนำมาซึ่งปัญญา ก็คือ การรู้จักคิด รู้จักพิจารณา ที่สมัยนี้เน้นกันนักหนาในวงการศึกษ เรียกว่า การคิดเป็น ทางพระเรียกว่าโยนิโสมนสิการ แปลว่าการทำใจโดยแยบคาย หรือการรู้จักคิด คิดเป็น คิดวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ... การคิดพิจารณาสิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องจะทำให้เกิดปัญญา และเกิดคุณธรรม ความดีงาม...

2.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง คิดเป็น กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

คิดเป็น ซึ่งเป็นสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ที่เน้นในการตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา 3 ด้านพร้อมกัน คือ ข้อมูลของตนเอง ข้อมูลสังคมสิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการ มีความหมายส่วนหนึ่งตรงกับคำว่า โยนิโสมนสิการ ในพระพุทธศาสนา แต่ในรายละเอียดนั้น โยนิโสมนสิการ แสดงให้เห็นถึงกระบวนการในการใช้ความคิด วิเคราะห์ปัญหาอย่างมีระบบซึ่งกว้างขวาง ครอบคลุมการคิดเป็น และเป็นขั้นตอนสำคัญในการพัฒนาปัญญา ให้เป็นอิสระสามารถช่วยเหลือพึ่งตนเองได้ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุจุดมุ่งหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง ประมวลได้ 10 วิธี คือ

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
2. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ
3. วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา
4. วิธีคิดแบบแก้ปัญหา
5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์
6. วิธีคิดแบบคุณโทษ และทางออก
7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม

8. วิธีคิดแบบปลุกเร้าคุณธรรม
9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน
10. วิธีคิดแบบวิภังชวาท

โยนิโสมนสิการ เน้นการใช้ประสบการณ์ และปัจจัยทุกอย่างที่เกี่ยวข้องในการคิดเพื่อเข้าถึงความจริง แก้ปัญหา และสร้างสรรค์ให้สำเร็จ จึงมีความชัดเจนเป็นระบบมากกว่าคิดเป็น ซึ่งใช้ข้อมูลประกอบความคิด การตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา แต่เพียง 3 ด้านพร้อมกัน คือ ข้อมูลของ ตนเอง ข้อมูลสิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการเท่านั้น

3. หลักประชาธิปไตย

3.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตยตามหลักพุทธธรรมในผลงานพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ ธรรมาธิปไตย และสาราณียธรรม 6 นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้องกับหลักประชาธิปไตย คือ เสรีภาพ ความเสมอภาค ภราดรภาพ การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย ลักษณะสำคัญ 2 อย่าง ของสังคมประชาธิปไตย และความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย ซึ่งมีความหมายและรายละเอียดตรงกับนิยามสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย สรุปได้ดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 5 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่องประชาธิปไตย ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

	หลักพุทธธรรม		แนวคิดคำหลักอื่น ๆ					
	ธรรมาธิปไตย	สาราณียธรรม 6	เสรีภาพ	ความเสมอภาค	ภารตภาพ	การสร้างสรรค ประชาธิปไตย	ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของ สังคม ประชาธิปไตย	ความสำคัญของ กิจกรรม ประชาธิปไตย
หมายเลข	เล่มที่ 1, 8,	เล่มที่ 10, 13,	เล่มที่ 1, 4, 8,	เล่มที่ 4, 31,	เล่มที่ 23, 31,	เล่มที่ 1, 32,	เล่มที่ 53	เล่มที่ 52
หนังสือ	10, 20, 30,	30, 37, 53	10, 11, 23,	22, 64	45, 53	53, 59		
ผลงาน	37, 53, 59,		31, 45, 53,					
พระธรรมปิฎก	73		54, 71, 73					
รวม	9 เล่ม	5 เล่ม	12 เล่ม	4 เล่ม	4 เล่ม	4 เล่ม	1 เล่ม	1 เล่ม

จากตารางที่ 5 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่องประชาธิปไตยตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปราภุหลักพุทธธรรมที่เด่นชัดตามลำดับ คือ ธรรมาธิปไตย จำนวน 9 เล่ม สาราณียธรรม 6 จำนวน 5 เล่ม นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้องเนื่องกับหลักการประชาธิปไตย คือ เสรีภาพ จำนวน 12 เล่ม ภราดรภาพ จำนวน 4 เล่ม ความเสมอภาคจำนวน 4 เล่ม การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย 4 เล่ม ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของสังคมประชาธิปไตย 1 เล่ม และความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย 1 เล่ม

3.2 นิยามความหมายของหลักประชาธิปไตย

ในการปฏิบัติงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน การนำหลักการเรื่องประชาธิปไตยมาใช้ โดยเฉพาะในเรื่องการพัฒนาชุมชน การส่งเสริมผู้นำท้องถิ่น มีความสำคัญอย่างยิ่ง จากการศึกษาเอกสารและวรรณคดีที่เกี่ยวข้องสามารถสรุปนิยามความหมายหลักประชาธิปไตยได้ดังนี้

1. เป็นหลักในการปกครองที่ส่งเสริม ปลุกฝัง และสร้างจิตสำนึกในการปกครองตนเอง
2. ในการทำงานเป็นหมู่คณะ รู้จักแบ่ง และรับผิดชอบงานของส่วนรวมร่วมกัน มีความเคารพในหน้าที่และความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ตลอดจนเข้าไปมีส่วนร่วมในการปกครอง
3. ประชาชนในระบอบประชาธิปไตยมีเสรีภาพ คือ สภาวะที่บุคคลสามารถมีและใช้โอกาสในการพูด การคิด การเขียน การกระทำได้อย่างมีอิสระด้วยความรับผิดชอบ
4. ประชาชนมีสิทธิ และความเสมอภาคเท่าเทียมกันตามกฎหมาย

3.3 ความหมายของหลักพุทธธรรม และตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญหรือกล่าวถึงสาระหลักประชาธิปไตยอย่างชัดเจน ตลอดจนแนวคิด และคำหลักที่ปรากฏในหลักการนี้

จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎกจำนวน 74 เล่มนั้น ปรากฏหลักพุทธธรรมที่ครอบคลุมสาระหลักประชาธิปไตย คือ ธรรมาธิปไตย จำนวน 9 เล่ม และสาราณียธรรม 6 จำนวน 5 เล่ม

3.3.1 หลักพุทธธรรมที่สอดคล้องครอบคลุมสาระหลักเรื่องประชาธิปไตย

(ก) ธรรมาธิปไตย

ธรรมาธิปไตย เป็นหลักการย่อยของอธิปไตย 3 ประกอบด้วย

1. อัตตาธิปไตย ถือตนเป็นใหญ่
2. โลกาธิปไตย ถือโลกเป็นใหญ่
3. ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่

ซึ่งหนังสือธรรมนุญชีวิต (พระธรรมปิฎก, 2525) ได้กล่าวถึงความหมายของธรรมาธิปไตย ดังนี้

...ธรรมาธิปไตย ถือ ธรรมเป็นใหญ่ คือ ถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม เหตุผลเป็นใหญ่ กระทำการด้วยปรารถนาสิ่งที่ได้ศึกษาตรวจสอบตามข้อเท็จจริง และความคิดเห็นที่รับฟังอย่างกว้างขวางแจ่มชัด และพิจารณาอย่างดีที่สุด เต็มซัดแห่งสติปัญญาจะมองเห็นได้ด้วย ความบริสุทธิ์ใจว่า เป็นไปโดยชอบธรรม และเพื่อความดีงามเป็นประมาณ อย่างสามัญ ได้แก่ ทำการด้วยเคารพ หลักการ กฎ ระเบียบ กติกา

เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ถ้าต้องการรับผิดชอบต่อรัฐประชาธิปไตย พึงยึดหลักข้อ 3 คือ ธรรมาธิปไตย...

หนังสือธรรมกับการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2531) ได้กล่าวถึงธรรมาธิปไตยกับการสร้างสรรค์พัฒนาประชาธิปไตย ดังนี้

...ธรรมาธิปไตย ก็ถือธรรมเป็นสำคัญ รวมแล้วก็คือ เห็นแก่ธรรม เมื่อรักธรรมถือธรรมเป็นสำคัญ ก็ยอมได้เพื่อเห็นแก่ธรรม ยอมสละตัวยอมสละผลประโยชน์และความยิ่งใหญ่ของตัวเอง เพื่อให้ธรรมยิ่งใหญ่สำคัญ ประชาธิปไตยนั้นอยู่ได้ด้วยอะไร จะเกิดขึ้นได้ด้วยอะไร ก็เกิดขึ้นด้วยการที่คนให้ความสำคัญแก่ธรรม ให้ความสำคัญแก่ความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม และนี่ก็คือการสร้างสรรค์พัฒนาประชาธิปไตย และการพัฒนาทุกอย่างที่ถูกต้อง...

หนังสือพุทธศาสนากับสังคมไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้แสดงให้เห็นว่าประชาธิปไตยบนรากฐานธรรมาธิปไตย จะเกิดขึ้นได้ด้วยการศึกษา

...จะเป็นธรรมาธิปไตย ก็ต้องเริ่มตั้งแต่รู้ว่าอะไรเป็นธรรม ความรู้เกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยปัญญา จะให้มีปัญญาก็ต้องให้มีการศึกษา ฉะนั้นจะต้องเริ่มตั้งแต่ให้การศึกษา ธรรมาธิปไตยจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการศึกษาที่มีองค์ประกอบพร้อม คือ องค์ประกอบทั้ง 3 ประการ หรือไตรสิกขาครบถ้วน มีทั้งศีล ทั้งสมาธิ และปัญญา...

หนังสือมองให้ลึกนักให้ไกล (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงธรรมาธิปไตยในการสร้างสรรค์ประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ ดังนี้

...ธรรมาธิปไตยนั้นเป็นคุณสมบัติของคนที่จะทำให้เกิดการปกครองที่ดีได้ ไม่ว่าในระบบใด... หรือถ้าเรามีการปกครองแบบประชาธิปไตยก็ต้องให้คนที่มีส่วนร่วมในการปกครอง คือ ประชาชนทุกคนเป็นธรรมาธิปไตย จึงจะได้ประชาธิปไตยที่ดี คือ ถ้าทุกคนยึดถือความถูกต้อง ความจริง ความดีงามเป็นหลักแล้ว ก็มีหวังว่าจะได้การปกครองที่ดี ... คนส่วนใหญ่ที่มาปกครองในแบบประชาธิปไตยนี้เป็นธรรมาธิปไตย ประชาธิปไตยนั้นก็จะเป็นประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ...

(ข) สาราณียธรรม 6

ความหมายของสาราณียธรรม 6 สรุปลงจากหนังสือธรรมนุญชีวิต (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้ดังนี้

...ในด้านความสัมพันธ์กับผู้อื่นที่เป็นเพื่อนร่วมงานร่วมกิจการหรือร่วมชุมชน ตลอดจนพี่น้องร่วมครอบครัว พึงปฏิบัติตามหลักการอยู่ร่วมกันที่เรียกว่า สาราณียธรรม (ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน) 6 ประการ คือ

1. เมตตากายกรรม	ทำต่อกันด้วยเมตตา
2. เมตตาวจีกรรม	พูดต่อกันด้วยเมตตา
3. เมตตามโนกรรม	คิดต่อกันด้วยเมตตา
4. สาธารณโภคี	ได้มาแบ่งกันกินใช้
5. สีสสามัญญา	ประพฤดีให้ดีเหมือนเขา
6. ทิฏฐีสามัญญา	ปรับความเห็นเข้ากันได้...

ความหมายของหลักสาราณียธรรม ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญในการสร้างและรักษาความสามัคคีให้เกิดและยังประโยชน์แก่หมู่ชนในการปฏิบัติกิจการต่าง ๆ และอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข ดังจะเห็นจากข้อความที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังต่อไปนี้

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงหลักสาราณียธรรม 6 ดังนี้

...หลักสาราณียธรรม เป็นหลักธรรมสำหรับสร้างความสามัคคีและเอกภาพของหมู่ชน... มี 6 ข้อ คือ

1. เมตตากายกรรม แสดงออกทางกายด้วยเมตตา เช่น ช่วยเหลือกัน และแสดงกิริยาสุภาพเคารพนับถือกัน
2. เมตตาวาจากรรม แสดงออกทางวาจาด้วยเมตตา เช่น บอกแจ้งแนะนำ ตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพต่อกัน
3. เมตตา मनกรรม คิดต่อกันด้วยเมตตา เช่น มองกันในแง่ดี คิดทำประโยชน์แก่กัน อิ่มแ้มแจ่มใส
4. สาธารณโภคี แบ่งปันลาภอันชอบธรรมเฉลี่ยเจือจานให้ได้มีส่วนร่วมทั่วกัน
5. สีสสามัญญตา มีความประพฤติสุจริตเสมอกับผู้อื่นไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่
6. ทิฏฐีสามัญญตา มีความเห็นชอบร่วมกับเพื่อนร่วมหมู่ในอารยทฤษฎี ซึ่งนำไปสู่การกำจัดทุกข์...

หนังสือชาวพุทธต้องเป็นผู้ดี (พระธรรมปิฎก, 2530) ได้กล่าวถึงความสำคัญของหลักสาราณียธรรม ข้อ 5 สีลสามัญญตา และข้อ 6 ทิฏฐีสามัญญตา ดังนี้

...หลักของคนที่จะอยู่ร่วมกันนั้นอันหนึ่งคือ สีลสามัญญตา ความเสมอกันในเรื่องศีล การที่ประพฤติบกพร่องในเรื่องศีลนี้ก็เป็นที่ทำให้เกิดความขัดแย้ง... อีก

ด้านหนึ่งก็คือ ทิฏฐิ ความเสมอกันในเรื่องทิฏฐิ ก็เป็นเรื่องสำคัญ นอกจากจะต้องมีศีลสามัญญตา มีศีลเสมอกันแล้ว คนที่อยู่ร่วมกันจะต้องมีทิฏฐิสามัญญตา มีความเห็นเสมอกันด้วย...

หนังสือการสร้างสรรคประชาธิปไตย (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงหลักสาราณียธรรม สรุปได้ดังต่อไปนี้

...หลักของสังคมาที่จะอยู่ร่วมกันด้วยดีนั้น เป็นสังคมาแห่งสามัคคีเอกภิภาพ ที่คนมีเมตตาหรือไมตรีต่อกัน เป็นพื้นฐานรองรับความเป็นอยู่ และการแสดงออกเสรีที่มีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน ท่านแสดงไว้เป็นสาราณียธรรมมี 6 ประการ คือ

ประการที่ 1 จะทำอะไรก็ทำต่อกันด้วยเมตตา หมายความว่า ทำด้วยความรัก ด้วยไมตรี ด้วยความปรารถนาดีต่อกัน มีการช่วยเหลือ มีการร่วมมือ มีความพร้อมที่จะประสานงานกัน

ประการที่ 2 จะพูดอะไรก็พูดด้วยเมตตาพูดด้วยเมตตานี้ สำคัญมาก ในเวลาที่เราใช้เหตุผลเจรจากันเราก็จะใช้ปัญญาโดยที่ไม่มีโทสะ ไม่มีโทสะที่จะมาทำให้เกิดปัญหาขัดแย้งทะเลาะโจมตีต่อกัน คือ พูดด้วยความหวังดีต่อกัน และมุ่งประโยชน์ต่อส่วนรวม

ประการที่ 3 คิดอะไรก็คิดต่อกันด้วยเมตตา คิดต่อกันด้วยเมตตาก็คือ มีความหวังดีต่อกัน ปรารถนาดีต่อกัน เมตตาทางใจนี้ยังลึกลงไปอีก หมายถึงความรัก ความปรารถนาดี มีไมตรีจิตต่อกันอย่างจริงใจ เป็นความรักที่ไม่แบ่งแยก เพราะมองทุกคนเป็นมนุษย์เสมอเหมือนกัน ในฐานะที่ทุกคนนั้นเป็นเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติด้านเดียวกัน

ประการที่ 4 สาธารณโภคี แปลว่า มีกินมีใช้ร่วมกัน มีอะไรทำอะไรก็เอามาแบ่งกันกินใช้ ...ในพุทธศาสนาท่านบอกว่า คนเรามีการพัฒนาจิตใจขึ้นไปตามลำดับ คนที่ยังไม่พัฒนาเลยจะมีความสุขจากการได้อย่างเดียว... ฉะนั้นคนที่พัฒนาจิตใจของตนเองดีแล้วมีคุณธรรม จะมีความสุขเพิ่มขึ้นมาพิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือ ความสุขจากการให้

ประการที่ 5 ท่านบอกว่าต้องมีศีลสามัญญตา แปลว่ามีศีลเสมอกัน คือ มีความประพฤติดี รักษาระเบียบวินัย มีความสุจริตทางกายวาจาที่จะกลมกลืนเข้ากันได้

หมายความว่าคนที่อยู่ร่วมกันในสังคมนี้จะต้องมีศีล คือ ความประพฤติสุจริตไว้ใจกันได้ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม และรักษาระเบียบวินัย ทำตามกติกาของสังคม เป็นสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับสังคมประชาธิปไตย เป็นลักษณะที่แสดงถึงความสามารถในการที่จะปกครองตนเอง

ประการที่ 6 ทิวสามัญญตา คือ มีทิวฏฐิ มีความเห็น มีความเชื่อมั่น ยึดถือในหลักการ อุดมการณ์ และอุดมคติที่ร่วมกันหรือสอดคล้องไปกันได้ ตลอดจนเข้าใจร่วมกันในธรรมชาติของโลกและชีวิตตามเป็นจริง ถ้าอย่างนี้แล้วประชาธิปไตยก็มีพื้นฐานที่ดำรงตัวอยู่ได้...

3.3.2 แนวคิดหรือคำหลักที่เกี่ยวข้องกับสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย

นอกจากธรรมาธิปไตย และสาราณียธรรม 6 ที่ปรากฏความสำคัญในหลักการประชาธิปไตยแล้ว ในผลงานของพระธรรมปิฎกยังปรากฏแนวคิด และคำหลักที่เกี่ยวข้องกับหลักการประชาธิปไตย คือ เสรีภาพ 12 เล่ม ความเสมอภาค 4 เล่ม ภราดรภาพ 4 เล่ม การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย 4 เล่ม ลักษณะสำคัญ 2 อย่าง ของสังคมประชาธิปไตย 1 เล่ม และความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย 1 เล่ม

(ก) เสรีภาพ

หนังสือการสร้างสรรค์ประชาธิปไตย (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึง เสรีภาพ ดังนี้

...การปกครองแบบประชาธิปไตยนี้เป็นการปกครองที่พยายามเปิดโอกาสให้ศักยภาพของมนุษย์แต่ละคนออกไปเป็นส่วนร่วมที่เป็นประโยชน์แก่สังคมให้มากที่สุด การที่เรามีเสรีภาพก็คือ การที่เราสามารถเอาศักยภาพของเราไปทำประโยชน์ให้แก่สังคมของเรา ไปเป็นส่วนร่วมที่เป็นประโยชน์... เวลาพูดถึงเสรีภาพ เรามักจะมองกันแค่ความหมายที่หนึ่ง คือ เรื่องรูปแบบการแสดงออกที่เป็นการทำได้ตามชอบใจ ถ้ามีฉะนั้นก็อย่างที่สอง คือ มองในแง่จะได้หรือเอาผลเท่านั้นเอง ไม่ได้นึกถึงการที่จะให้หรือทำเหตุขึ้นมา แม้แต่ความมีส่วนร่วม หรือการเข้าไปมีส่วนร่วม (participation) ซึ่งเป็นพฤติกรรมสำคัญอย่างหนึ่งในสังคมประชาธิปไตย บางคนก็มองแต่ในแง่ที่จะได้จะเอา... คำว่าสิทธิมาด้วยกันกับเสรีภาพคำว่าหน้าที่มาด้วยกันกับความรับผิดชอบ สิทธิคู่กับหน้าที่ฉันใด เสรีภาพก็

คู่กับความรับผิดชอบฉันนั้น และเมื่อเราพูดสองคำแรกควบกันว่า สิทธิเสรีภาพเราก็พูดสอง คำหลังควบกันว่า หน้าที่รับผิดชอบ เพราะฉะนั้น สิทธิต้องมากับหน้าที่ฉันใด เสรีภาพก็ต้อง มากับความรับผิดชอบ ฉันนั้น เมื่อเสรีภาพมากคู่กับความรับผิดชอบ เราจะต้องใช้เสรีภาพ อย่างมีความรับผิดชอบ และต้องรับผิดชอบต่อการใช้เสรีภาพนั้นด้วย... คนที่มีความรับผิดชอบอย่างแท้จริงซึ่งเป็นคนที่ยังปรารถนาในระบอบประชาธิปไตย ก็คือ คนที่รับผิดชอบต่อตั้ง แต่เริ่มต้นก่อนที่จะใช้เสรีภาพในการกระทำ หรือแสดงอะไรออกไป...

(ข) ความเสมอภาค

หนังสือสันติภาพเกิดจากอิสรภาพ และความสุข (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึง ความสำคัญของความเสมอภาค ดังนี้

...ในระบอบประชาธิปไตยที่ถูกต้องตามธรรม ความเสมอภาคกลายเป็นภาวะที่ช่วยให้เราเกิดมีโอกาสมากที่สุด ที่จะร่วมมือสร้างสรรค์เอกภาพและประโยชน์สุข ให้แก่สังคม ความสุขแบบแก่งแย่งแบ่งแยก กลายมาเป็นความสุขแบบประสานกลมกลืนกัน ได้ฉันใด ความเสมอภาคแบบแก่งแย่งแข่งขัน ก็เปลี่ยนมาเป็นความเสมอภาค แบบประสานกลมกลืนซึ่งกันและกันได้ฉันนั้น...

(ค) ภราดรภาพ

หนังสือการสร้างสรรค์ประชาธิปไตย (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้ กล่าวถึงความสำคัญของภราดรภาพ ดังนี้

...ในประเพณีของประชาธิปไตย ถือกันมาว่าสังคมประชาธิปไตยมีหลัก การพื้นฐาน 3 ประการ คือ เสรีภาพ สมภาพ (ความเสมอภาค) และ ภราดรภาพ... พระ พุทธศาสนาได้แสดงหลักการใหญ่แห่งภราดรภาพ หรือเอกภาพไว้ โดยที่หลักการใหญ่นี้ ครอบคลุมความเป็นอยู่และการปฏิบัติที่เป็นเรื่องของเสรีภาพ และสมภาพเอาไว้ในตัว ให้มี หลากหลายที่ยोगกันได้ในระบบที่ประสานเป็นหนึ่งเดียว...

หลักการ หรือ หลักธรรมนี้ เรียกว่า สาราณียธรรม แปลว่า ธรรมเป็น เครื่องระลึกถึงกัน มีความหมายทำนองเดียวกับภราดรภาพ เป็นหลักการที่จะทำให้เกิด ความประสานพร้อมเพรียงสามัคคี และผนึกรวมกันเป็นเอกภาพ... จะต้องระลึกไว้ว่า ถ้าไม่

สามารถสร้างภาพราตรภาพขึ้นมาให้ประชาชนมีสัมมาศึเอกภาพกันด้วยจิตใจแท้จริงแล้ว ปัญหาเรื่องเสรีภาพ และความเสมอภาคก็จะมีอยู่เรื่อยไป จะไม่มีหลักประกันที่จะทำให้ประชาธิปไตยมันคงยั่งยืน...

นอกจากหลักพุทธธรรม แนวคิดและคำหลักที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับหลักการประชาธิปไตย แล้ว พระธรรมปิฎก ได้เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องหลักการประชาธิปไตย ดังตัวอย่างข้อความต่อไปนี้

(๑) การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย

หนังสือปรัชญาการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2525) ได้กล่าวถึง การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย ดังนี้

...ในการสร้างสรรค์ประชาธิปไตย จะต้องมีการฝึกอบรมอย่างน้อยสอง ด้าน คือ

1. การสร้างสาระหรือเนื้อหาของการปกครองที่ดีอันได้แก่ ธรรมาธิปไตย
  2. การฝึกฝนในด้านรูปแบบ หรือวิธีการปกครองแบบประชาธิปไตย
- ในด้านที่หนึ่ง จะต้องพยายามให้ประชาชนทุกคนมีปัญหาเข้าใจว่า อะไรคือความถูกต้อง ความจริง ความดีงาม ความชอบธรรม แล้วให้ทุกคนยึดในหลักธรรม หรือธรรมาธิปไตยนี้... เพราะฉะนั้นถ้าหากว่าเราต้องการปกครองระบอบประชาธิปไตย และระบบการศึกษาที่เกื้อกูลแก่ประชาธิปไตย เราจะต้องให้การศึกษาคือ การศึกษาที่ทำให้เกิดปัญญาที่แท้ ที่ทำให้จิตใจเป็นคนอิสระ และสามารถแผ่แผ่อิสรภาพนี้แก่ผู้อื่น... ส่วนอีกอย่างหนึ่งก็คือ การฝึกหัดวิธีการหรือฝึกฝนในด้านรูปแบบของประชาธิปไตย ระบบวิธี หรือรูปแบบนั้นก็เป็นการที่เรากำลังช่วยกันกระทำเช่นเดียวกัน เช่น การที่เราจะฝึกคนให้รู้จักจัดกิจกรรมเป็นหมู่คณะ... เพราะฉะนั้นหากว่าต้องการ ประชาธิปไตยที่ดีที่ถูกต้องแล้ว จะสร้างแต่เพียงรูปแบบระบบวิธีการเท่านั้นไม่พอ จะต้องสร้างสาระของประชาธิปไตยที่กล่าวแล้ว เริ่มตั้งแต่การให้การศึกษาคือ การศึกษาที่ถูกต้องด้วย เมื่อทำได้อย่างนี้แล้ว ก็จะได้ระบอบประชาธิปไตยที่มีธรรมาธิปไตยเป็นรากฐาน คือ ได้ระบอบประชาธิปไตยที่แท้จริง หรือระบอบประชาธิปไตยในอุดมคติ หรือระบบประชาธิปไตยในความหมายที่แท้จริง

นี่คือความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างธรรมาธิปไตย กับระบอบประชาธิปไตย และมีความหมายสัมพันธ์กับการศึกษาโดยนัยที่ได้กล่าวมา...

(จ) ลักษณะสำคัญ 2 อย่าง ของสังคมประชาธิปไตย

หนังสือการสร้างสรรค์ประชาธิปไตย (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวไว้ดังนี้

...ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของสังคมประชาธิปไตย คือ วิธีชีวิตแห่งความพอดีที่เป็นสายกลาง ซึ่งองค์ประกอบและปฏิบัติการทั้งหลายได้สัดส่วนสมดุลกัน ไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไป ไม่ดังไป ไม่หยาบไป เป็นไปอย่างรู้จักประมาณ มีดุลยภาพ และอีกอย่างหนึ่งคือ การยอมรับศักยภาพของมนุษย์ ว่าบุคคลแต่ละคนมีความสามารถที่พัฒนาได้ ซึ่งจะทำให้สามารถดำเนินชีวิตที่ดั่งงาม และอยู่ร่วมสร้างสรรค์สังคมที่ดั่งงามด้วยกันได้ แต่การยอมรับศักยภาพนั้นมองอีกแง่หนึ่งก็เป็นการบอกแจ้งเงื่อนไขไปด้วยพร้อมกันว่า ศักยภาพนั้นจะต้องได้รับการพัฒนา คือ จะต้องมีการศึกษา เพื่อให้บุคคลมีสติปัญญา สามารถคิดวินิจฉัย เลือกดัดสนใจ และใช้เสรีภาพเป็นต้น ได้อย่างถูกต้องพอดี ซึ่งจะต้องมีการพัฒนาปัญญากันเรื่อยไป และปัญญาที่พัฒนาดีแล้วนี้แหละที่จะบอกให้รู้ว่าวิธีชีวิตแห่งความพอดี ที่เป็น ดุลยภาพนั้นอยู่ที่ไหน การพัฒนาศักยภาพในที่สุดจึงได้ตัวปัญญาที่มาบรรจบกับวิธีชีวิตแห่งความพอดี ที่เป็นประชาธิปไตย คือ กลายเป็นเรื่องเดียวกัน...

(ฉ) ความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย

หนังสือกระแสธรรมเพื่อชีวิต และสังคม (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงกฐิน ซึ่งเป็นตัวอย่างกิจกรรมของสังคมประชาธิปไตยในการทำงานเป็นหมู่คณะ รู้จักแบ่ง และรับผิดชอบงาน ดังนี้

- ...- ความมีส่วนร่วม ที่มีลักษณะเป็นความร่วมมือ
- ความร่วมมือนั้น เป็นไปด้วยความสามัคคี พร้อมเพรียง ร่วมแรงร่วมใจกัน
- ความสามัคคี ร่วมแรงร่วมใจกัน แสดงออกในการให้และการกระทำเพื่อผู้อื่น

การแสดงออกในการเรียกร้องเพื่อผลประโยชน์ของตนนั้น คนทั่วไปพร้อมที่จะทำอยู่แล้ว ไม่ต้องเน้นความหมายแง่ดี ในการพัฒนาประชาธิปไตย แต่ควรฝึกฝนพัฒนาประชาธิปไตยด้วยกิจกรรมที่สามชิกของชุมชนมาร่วมกันคิดร่วมกันแสดงออกในการให้ และทำเพื่อผู้อื่น วิถีชีวิตที่ให้ความสำคัญแก่คุณลักษณะอย่างนี้ จึงจะนำสังคมประชาธิปไตยไปได้โดยเกษมสวัสดิ์...

1.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย กับหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก

สาระหลักสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษานอกระบบโรงเรียนคือ การเสริมสร้างประชาธิปไตยขั้นพื้นฐานในสังคมเพื่อให้ประชาชนสามารถปกครองตนเองและอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ มีสิทธิ มีความรับผิดชอบ มีความรักสามัคคี ตลอดจนมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สังคม พัฒนาศักยภาพของตนเองและผู้อื่น ในการทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ภายใต้องค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ เสรีภาพ ความเสมอภาค เอกภาพหรือภราดรภาพ ซึ่งหลักการนี้ปรากฏอยู่ใน สาราณียธรรม 6 โดยมีความหมายครอบคลุมองค์ประกอบสำคัญของหลักการประชาธิปไตยดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วย เมตตาทายกรรม ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เมตตาจักรกรรม พุดด้วยความมีน้ำใจ เมตตาโมกกรรม มีจิตใจปรารถนาดีต่อกัน สาธารณโภคี มีอะไรก็แบ่งปันกัน สีสสามัญญาตา รักษาระเบียบวินัย มีศีลเสมอกัน และ ทิฏฐิสามัญญาตา มีความเข้าใจใน หลักการ อุดมการณ์ ร่วมกัน ตลอดจนมีความเข้าใจในความเป็นจริงในธรรมชาติของชีวิต ส่วนหลักในการปกครองที่ส่งเสริมปลูกฝัง และสร้างจิตสำนึกในการปกครองตนเอง ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตย จะเห็นได้ว่า ธรรมาธิปไตยคือ การให้ความสำคัญต่อหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความชอบธรรม ซึ่งเกิดจากการศึกษาอบรมที่ถูกต้อง

4. แรงงูใจ

4.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่องแรงงูใจตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ คณาตโพธิสัตถา (ศรัทธา) ฉันทะ กัลยาณมิตตตา และอิทธิบาท 4 ซึ่งมีความหมายและรายละเอียดตรงกันกับนิยามความหมายของแรงจูงใจ

ตารางที่ 6 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

	หลักพุทธธรรม			
	คณาตโพธิสัตถา (ศรัทธา)	ฉันทะ	กัลยาณมิตตตา	อิทธิบาท 4
หมายเลข	เล่มที่ 1, 2, 4,	เล่มที่ 1, 2, 3,	เล่มที่ 1, 2, 4,	เล่มที่ 2, 10,
หนังสือผล	6, 8, 9, 10,	4, 5, 6, 8, 10,	7, 8, 10, 14,	20, 39, 49
งานของพระ	12, 13, 16,	11, 16, 19,	16, 20, 22,	
ธรรมปิฎก	21, 23, 24,	20, 23, 24,	27, 28, 29,	
	25, 26, 27,	27, 28, 29,	31, 33, 36,	
	28, 29, 31,	33, 35, 36,	37, 38, 39,	
	33, 35, 36,	37, 38, 39,	40, 43, 44,	
	39, 40, 43,	40, 42, 43,	46, 47, 54,	
	44, 45, 46,	44, 45, 46,	56, 62, 63,	
	47, 49, 51,	49, 56, 61,	70	
	54, 55, 56,	63		
	62, 63, 66,			
	68, 69, 70,			
	71			
รวม	41 เล่ม	33 เล่ม	29 เล่ม	5 เล่ม

จากตารางที่ 6 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปราภุหลักพุทธธรรมที่เด่นชัดตามลำดับ คือ ตถาคตโพธิสัตถา (ศรัทธา) 41 เล่ม, ฉันทะ 33 เล่ม, กัลยาณมิตตตา 29 เล่ม และอิทธิบาท 4-5 เล่ม

4.2 นิยามความหมายของแรงจูงใจ

การพัฒนาตนเองจะต้องเกิดจากแรงจูงใจ แหล่งความรู้ แบบอย่างจากบุคคลที่ดีและความขยันหมั่นเพียรเพื่อให้ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม จากการศึกษาเอกสารและวรรณคดีที่เกี่ยวข้องสามารถสรุปนิยามความหมายของแรงจูงใจ ดังนี้

1. แรงจูงใจ คือ กระบวนการที่ส่งเสริมให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ มีกำลังใจในการที่จะพัฒนาตนเองได้อย่างถูกต้อง และให้มีความเป็นมนุษย์ได้อย่างแท้จริง
2. ปัจจัยสำคัญที่ทำให้แรงจูงใจของบุคคลดำเนินไปอย่างถูกต้องและประสบความสำเร็จ คือ การที่บุคคลเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี
3. ผู้รับผิดชอบดำเนินงานการศึกษาในระบบโรงเรียนควรสร้างแรงจูงใจภายในให้เกิดขึ้นแก่ผู้เรียนมากกว่าจะให้แรงจูงใจภายนอกเนื่องจากแรงจูงใจภายในนั้นเกิดจากความต้องการในส่วนลึกของจิตใจ ไม่ใช่เพราะหวังรางวัล หรือสิ่งตอบแทนอื่น ๆ

4.3 ความหมายของหลักพุทธธรรม และตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญ หรือกล่าวถึงแรงจูงใจ อย่างชัดเจน

จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎกจำนวน 74 เล่ม นั้น ปราภุหลักพุทธธรรมที่ครอบคลุมหลักการ แรงจูงใจ ตามลำดับดังนี้ ตถาคตโพธิสัตถา (ศรัทธา) 41 เล่ม, ฉันทะ 33 เล่ม, กัลยาณมิตตตา 29 เล่ม และ อิทธิบาท 4 5 เล่ม

(ก) ตถาคตโพธิสัตถา (ศรัทธา)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้แสดงความหมาย และความสำคัญของศรัทธา สรุปได้ดังนี้

...ศรัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล มี 4 อย่าง คือ

1. กัมมสังกัธธา เชื่อกรรม, เชื่อกฎแห่งกรรม, เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง
2. วิปากสังกัธธา เชื่อวิปาก, เชื่อผลของกรรม, เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง
3. กัมมัสสกตาสังกัธธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง
4. ตถาคตโพธิสังกัธธา เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มั่นใจในองค์

พระตถาคต ว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง 9 ประการ ตรัสธรรม บัญญัติ วินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์ คือเราทุกคนที่หากฝึกตนด้วยดี ก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุด บริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ดังที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญไว้

ศรัทธา 4 อย่างนี้ มีมาในบาลี เฉพาะข้อที่ 4 อย่างเดียวว่า โดยใจ ความศรัทธา 3 ข้อต้น ย่อมรวมลงในข้อที่ 4 ได้ทั้งหมด...

ในการวิจัยครั้งนี้ ความหมายของ ตถาคตโพธิสังกัธธา และศรัทธา มีความหมายอย่างเดียวกัน เพราะถ้าบุคคลมีความเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า แล้วก็ ต้องเชื่อในสิ่งที่พระองค์ทรงตรัสรู้ด้วย นอกจากนี้ศรัทธายังหมายรวมถึง ศรัทธาที่ปรากฏ เป็นข้อย่อยในหลักพุทธธรรมอื่นด้วย คือ ศรัทธา ข้อ 1 ใน อารยวัฑฒิ 5, ศรัทธาข้อ 1 ใน อินทริย 5, ศรัทธา ข้อ 1 ใน พละ 5, ศรัทธาสัมปทาข้อ 1 ในสัมปรายิกัตถะ 4 และ อัตตสัมปทา ข้อ 4 ใน ปุพพนิมิต หรือรุ่งอรุณของการศึกษา

ตถาคตโพธิสังกัธธา (ศรัทธา) คือ ความเชื่อ ประกอบด้วยเหตุผลมั่นคง ในความจริง ความดีงาม ซึ่งเป็นแรงจูงใจหรือจุดเริ่มต้นที่สำคัญในการเข้าสู่กระบวนการ พัฒนาปัญญา ดังจะเห็นจากข้อความที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก ได้ดังนี้

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงความสำคัญของ ตถาคตโพธิสังกัธธา (ศรัทธา) ดังนี้

...ตถาคตโพธิศรัทธา ย่อมครอบคลุมถึงศรัทธาในพระรัตนตรัยครบทั้ง สามอย่าง พร้อมในตัวในเวลาเดียวกัน คือ เชื่อว่า มนุษย์มีปัญญาที่สามารถพัฒนาขึ้นไปจน แก่ปัญหาขั้นสุดท้ายขั้นในที่สุดของตนได้ เชื่อว่าหลักการและจุดหมายในเรื่องนี้เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมดาแห่งเหตุและผล และเชื่อว่าจะได้มีบุคคลผู้พัฒนาตนจนสำเร็จผล เช่นนั้นเป็นตัวอย่งยืนยันความจริงนำทางไว้แล้ว ในเมื่อตถาคตโพธิสังกัธธา มีความหมาย อย่างนี้ศรัทธาจึงเป็นธรรมสำคัญยิ่ง...

ความสำคัญสูงสุดของศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือตถาคตโพธิสัทธา มีอย่างน้อย 2 ประการ คือ หลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคำสอนเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุด หรือข้อปฏิบัติใด ๆ ก็ตาม ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งหลักการนี้ทั้งสิ้น คือ หลักการแห่งตถาคตโพธิที่ยืนยันว่า มนุษย์สามารถตรัสรู้สังขาร และเข้าถึงความดีสูงสุด ด้วยปรีชาญาณ และความเพียรพยายามฝึกตนของมนุษย์เอง ... ประการที่สอง สำหรับผู้ปฏิบัติถ้าสาวกหรือศาสนิกไม่มีความเชื่อมั่นในหลักการแห่งตถาคตโพธินี้ เขาก็ไม่อาจก้าวหน้าไปในมรรคของพระพุทธศาสนาได้...

หนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้กล่าวถึง ตถาคตโพธิสัทธา ดังนี้

...ตามหลักที่แท้ของพระพุทธศาสนา ตถาคตโพธิสัทธานี้เป็นฐานเบื้องต้นของการศึกษา ว่าโดยสรุป ผลที่ต้องการของสัทธานี้ก็คือ เชื่อในศักยภาพของตน ที่มีอยู่ในฐานะเป็นมนุษย์ซึ่งฝึกได้ พัฒนาได้แล้วก็จะทำให้เกิดความมั่นใจ มีกำลังในการดำเนินตามระบบการฝึกฝนพัฒนาตน หรือที่เรียกว่าการศึกษาต่อไป เพราะการศึกษานั้นก็คือการฝึกฝนพัฒนาตนนั่นเอง คนเราจะต้องมีความเชื่อว่า ตัวมีศักยภาพ ที่จะฝึกฝนพัฒนาได้ มิฉะนั้นก็ไม่สามารถที่จะฝึกฝนพัฒนาตนต่อไป...

หนังสือพุทธศาสนกับการแนะแนว (พระธรรมปิฎก, 2534) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบในการศึกษาหรือพัฒนาศักยภาพ ไว้ดังนี้

...ในคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น หลักการที่หนึ่งซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นคือ ศรัทธา... เราเรียกเต็มว่า ตถาคตโพธิสัทธา ได้แก่ ศรัทธา หรือความเชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์ตรัสรู้เป็นพุทธได้ ... เมื่อเราเห็นพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่าง เราเชื่อว่านี่คือมนุษย์ตัวอย่าง ซึ่งเป็นผู้พัฒนาตนอย่างสูงสุดแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจากขอบเขตความบีบคั้นจำกัดแล้ว มีคุณสมบัติอย่างนั้น ๆ มีปัญญาดีอย่างนี้ ๆ แล้วเราก็เกิดความมั่นใจในตัวเอง ที่จะพัฒนาตนโดยดำเนินตามแนวทางที่พระองค์ได้ชี้ให้นี้เป็นหลักเบื้องต้น ในการศึกษาเราจะต้องสร้างความมั่นใจในศักยภาพนี้ เมื่อมีศักยภาพนี้ มีความสำนึกในการที่จะพัฒนาตนแล้ว ก็ดำเนินกิจกรรมการศึกษาต่อไป...

(ข) ฉันทะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้ให้ความหมายของฉันทะไว้ ดังนี้

...ฉันทะ หมายถึง ความพอใจ ความชอบใจ ความยินดี ความต้องการ ความรักใคร่ในสิ่งนั้น ๆ ความรักงาน (เป็นกลาง ๆ) เป็นอกุศลก็มี เป็นอัญญสมานา เจตสิกข้อ 13 ที่เป็นอกุศล เช่น ในกามฉันทะ ที่เป็นกุศล เช่น ข้อ 1 ในอิทธิบาท 4...

ในการวิจัยครั้งนี้ ฉันทะ จะหมายถึง กุศลธรรมฉันทะ คือ ความอยาก ความต้องการที่เป็นกุศลธรรม หรือสิ่งที่ดีงาม ซึ่งหมายรวมถึง ฉันทะที่ปรากฏเป็นข้อย่อย ในหลักพุทธธรรมอื่น คือ ฉันทะข้อ 1 ใน อิทธิบาท 4 ฉันทสัปปทา (ความถึงพร้อมด้วย ฉันทะ) ข้อ 3 ในบุพนิมิต หรือรุ่งอรุณของการศึกษา กุศลฉันทะ (ความรักดี ความใฝ่ดี) และธรรมฉันทะ (ความรักธรรม หรือความใฝ่ธรรม)

ฉันทะ คือ ธรรมสำคัญในฐานะที่เป็นแรงจูงใจสู่กระบวนการแห่ง ปัญญา ดังจะเห็นจากข้อความที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้กล่าวถึงความหมายของฉันทะ ดังนี้

...แรงจูงใจถูกต้อง แท้จริงที่พึงปรารถนา ที่การศึกษามีหน้าที่จะต้อง สร้างขึ้นให้ได้ ก็คือ สิ่งที่เรียกว่า ฉันทะ ฉันทะคือ แรงจูงใจที่ถูกต้อง ... ฉันทะในความหมายทางพุทธศาสนา มี 2 อย่าง คือ หนึ่งใฝ่รู้ความจริง หรืออยากรู้ความจริงแท้ เรียกว่า ใฝ่รู้ กับใฝ่ดี หรืออยากรู้กับอยากทำ แล้ว 2 อย่างนี้ว่าโดยสาระคืออะไร ความจริง ก็ดี ความดีงามก็ดี คือ ความหมายของคำว่าธรรม ความจริงก็คือธรรม ความดีงามก็คือธรรม เพราะฉะนั้นใฝ่รู้จริง และใฝ่สิ่งดีงามก็คือ ใฝ่ธรรมจึงเรียกชื่อเต็มฉันทะนี้ว่า ธรรมฉันทะ...

หนังสือทางสายอิสรภาพของการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2534) ได้กล่าวถึง ความสำคัญของฉันทะ ในการสร้างประโยชน์แก่ชีวิตและสังคม ดังนี้

...ความอยากทำงานนี้เรียกสั้นที่สุดว่า ฉันทะ แปลว่าความอยากทำ หมายถึง ความรัก ความพอใจในงาน ความรักงาน เพราะมองเห็นคุณค่าของมันที่จะนำมาซึ่งความดีงาม และประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม เมื่อมีเหตุปัจจัยตัวตรงของการทำงานนี้แล้ว กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามกฎธรรมชาติก็ทำงานตรงไปตรงมาอย่างราบรื่น... กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในกรณีเช่นนี้ ก็จะมาในรูปที่ว่า : ความรักงาน/อยากทำงาน ⇨ ความขยันทำงาน ⇨ ความสำเร็จของงาน (⇨ ปิติสุข ในใจบุคคล + ความรุ่งเรืองของสังคม) ...

หนังสือพุทธศาสนกับการแนะแนว (พระธรรมปิฎก, 2534) ได้กล่าวถึงฉันทะที่มีความสำคัญในการแก้ปัญหาว่า

...กระบวนการการแก้ปัญหา มีแกนกลางอยู่ที่ปัญญา เริ่มด้วยบุคคลมีความใฝ่ปัญญาที่เรียกว่า ฉันทะ คือ ใฝ่รู้ความจริง และปรารถนาจะทำชีวิตให้ดีงาม จึงสืบสาวหาความรู้ในเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน แล้วดำเนินชีวิตและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายให้ถูกต้องตามความจริงนั้น ก็แก้ปัญหาได้ และปลอดพ้นจากทุกข์...

(ค) กัลยาณมิตรตदा

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้ให้ความหมายของ กัลยาณมิตร ว่า “เพื่อนที่ดี มิตรผู้มีคุณ อันบัณฑิตพึงนับ” ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้กล่าวถึงกัลยาณมิตร หรือความมีกัลยาณมิตร คือ “มีผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี ความรู้จักเลือกเสวนาบุคคล หรือเข้าร่วมหมู่กับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญา มีความสามารถ ซึ่งจะช่วยแวดล้อม สนับสนุน ชักจูง ชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่าง ตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลแก่กันให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดีในการศึกษาอบรม การครองชีวิต การประกอบกิจการ และธรรมปฏิบัติ, สิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี

ในการวิจัยครั้งนี้ กัลยาณมิตรตदा หรือ ความมีกัลยาณมิตร จะหมายรวมถึงความหมายของกัลยาณมิตรตदा ซึ่งหมายถึงการรู้จักเลือกหาแหล่งความรู้ และแบบอย่างที่ดี ที่ปรากฏเป็นข้อย่อยในหลักพุทธธรรมอื่น คือ ปรัตติยสวะ เสี่ยงจากผู้อื่นโดยเฉพาะ จากผู้

เป็นกัลยาณมิตร ข้อ 1 ใน ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 กัลยาณมิตตธรรม 7 (องค์คุณของ กัลยาณมิตร) กัลยาณมิตตตา ข้อ 1 ใน บุพนิมิต หรือ รุ่งอรุณของการศึกษา และ กัลยาณมิตตตา ข้อ 3 ในทิฐิธัมมิกัตถะ 4

กัลยาณมิตตตา หรือ ความมีกัลยาณมิตร มีความสำคัญต่อการชักนำ ให้บุคคลมีความคิดเห็นที่ถูกต้อง ในการพัฒนาตนเพื่อความเจริญก้าวหน้าในการศึกษาและ ในการปฏิบัติธรรม ดังจะเห็นได้จากข้อความในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของ กัลยาณมิตร ไว้ดังนี้

...คุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ คือ ความเป็นผู้กระทำได้จริงใน สิ่งที่สอนแก่ผู้อื่น หรือได้บรรลุผลสำเร็จนั้น ๆ ด้วยตนเองแล้วจึงสอนเรื่องนั้นแก่ผู้อื่น อย่าง หนึ่ง และความเป็นอิสระ เมื่อจะช่วยเหลืออื่น ตนเองไม่ติดนุ่งนั่งอยู่ในเครื่องผูกพันเดียวกันกับ ที่เขากำลังติดอยู่ อย่างหนึ่ง...

หนังสือเทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า (พระธรรมปิฎก, 2530) ได้ กล่าวถึงภารกิจ ของกัลยาณมิตร ดังนี้

...ในเมื่อปัญญาต้องเกิดจากความรู้ความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นในตัวเอง ภารกิจของผู้สอน และผู้ให้การศึกษาทั้งหลาย จึงเป็นเพียงผู้ชี้ทางหรืออำนวยความสะดวก ช่วยให้ผู้เรียน หรือผู้รับการศึกษอบรม ดำเนินเข้าสู่ปัญญา สิ่งที่ดีที่สุด ที่ผู้สอนที่ดีจะทำได้ ก็คือ ตั้งใจช่วยเหลือ พยายาม สรรหาอุบาย กลวิธี และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จะมาช่วยผู้เรียนให้ เข้าถึงปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด อย่างที่สำนวนบาลีเรียกว่า เป็นกัลยาณมิตร...

หนังสือพัฒนาตน (พระธรรมปิฎก, 2530) ได้กล่าวถึง กัลยาณมิตร ในฐานะหลักสำคัญทางพระพุทธศาสนาไว้ดังนี้

...การมาทำหน้าที่ช่วยให้ผู้อื่นฝึกตนเองนั้น ท่านเรียกว่า ทำหน้าที่ กัลยาณมิตร ฉะนั้นหลักสำคัญทางพระพุทธศาสนาอีกอันหนึ่งจึงได้แก่ หลักกัลยาณมิตร... ฉะนั้นในสังคมของชาวพุทธ สิ่งหนึ่งที่ไม่ควรจะลืมก็คือ ว่าจะต้องพยายามสร้างสรรค์

กัลยาณมิตรให้มีขึ้น เพื่อจะได้ให้สังคมนี้ดี มีศีลธรรม เราจะให้คนเขาพัฒนาตน ผิดตนเอง ขึ้นมานั้นมักจะหวังได้ยาก ถ้ามีกัลยาณมิตรเป็นตัวอย่าง และช่วยแนะนำก็มีหวังมากขึ้น...

(๑) อธิบาท 4

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้แสดงความหมายและความสำคัญของอธิบาท 4 ดังนี้

...อธิบาท 4 คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย

1. ฉันทะ ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้น อยู่เสมอและปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป
2. วิริยะ ความเพียร คือ ชยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายามเข้มแข็งอดทน เอาธุระ ไม่ทอดถอย
3. จิตตะ ความคิด คือ จิตตั้งรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่ ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป
4. วิมังสา ความไตร่ตรองหรือทบทวน คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณา ไคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ ค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น...

อธิบาท 4 เป็นหลักธรรมสำคัญสำหรับบุคคลที่ใฝ่หาความก้าวหน้า ประสบความสำเร็จในสิ่งที่มุ่งหวัง ดังจะเห็นได้จากข้อความในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือธรรมกับการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2531) ได้กล่าวถึง อธิบาท 4 ว่า

...ปฏิบัติธรรม ก็คือ การนำเอาธรรมมาใช้ปฏิบัติ เรามาทำงาน ถ้าทำงานด้วยใจรักงาน ก็เรียกว่ามี “ฉันทะ” ทำงานด้วยความชยันหมั่นเพียร ก็เรียกว่ามี “วิริยะ” ทำงานด้วยความเอาใจใส่รับผิดชอบก็เรียกว่ามี “จิตตะ” ทำงานด้วยการใช้ปัญญา ไตร่ตรอง ไคร่ครวญ ทาทางแก้ไข ตรวจสอบทำงานให้ดียิ่งขึ้น พิจารณาข้อยิ่งข้อหย่อนใน

การงานนั้น มีการตรวจตราวัดผลต่าง ๆ ก็เรียกว่ามี “วิมังสา” ถ้าทำครบ 4 อย่างนี้ ก็เรียกว่า ทำงานด้วยอิทธิบาท 4...

หนังสือปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง (พระธรรมปิฎก, 2534) ได้กล่าวถึง อิทธิบาท 4 ที่มีความสำคัญในการศึกษาเล่าเรียน ดังนี้

...การปฏิบัติธรรมต้องมีตลอดเวลา ... เช่น เล่าเรียนโดยมีอิทธิบาท 4 มีฉันทะ พอใจรักในการเรียนนั้น มีวิริยะ มีความเพียร ใจสู้ มีจิตตะ เอาใจใส่รับผิดชอบ มีวิมังสาคอยไตร่ตรอง ตรวจสอบทดสอบ ทดลองให้ได้ผลดียิ่งขึ้นไป...

หนังสือพรตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้กล่าวถึงอิทธิบาท 4 ว่า เป็นหลักธรรมซึ่งทำให้ชีวิตยืนอยู่ได้ เป็นพลังหล่อเลี้ยงชีวิตให้ยืนยาว ดังนี้

... อิทธิบาท เริ่มด้วยฉันทะ คือ มีสิ่งดึงดูดที่ใจใฝ่รักต้องการจะทำ .. พอฉันทะเกิด ต่อไปก็ถึงวิริยะ คือความมีกำลังใจเข้มแข็ง แก่กล้า ใจสู้ เผชิญความยากลำบาก และอุปสรรค... ต่อไป คือ ซ้อจิตตะ หมายถึงการอุทิศตัวอุทิศใจให้กับสิ่งนั้น ใจมุ่งจดจ่ออยู่กับสิ่งนั้น สุดท้ายก็มาถึง วิมังสา คือ คอยใช้ความคิดพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนั้นอยู่ตลอดเวลา...

4.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง แรงจูงใจกับหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก

แรงจูงใจ หมายถึง กระบวนการที่ส่งเสริมให้บุคคล เกิดการเรียนรู้ ก่อสร้างใจในการพัฒนาตนเองได้อย่างถูกต้อง และให้มีความเป็นมนุษย์ได้อย่างแท้จริง ตรงกับหลักพุทธธรรม คือ ฉันทะ ซึ่งมีความหมาย 2 อย่าง คือ ใฝ่รู้ความจริง และใฝ่สิ่งดีงาม ด้วยการสืบสาวหาความรู้ในเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน ที่จะทำให้ก้าวหน้าไปในกระบวนการฝึกฝนตนเอง โดยเฉพาะในการพัฒนาปัญญา ส่วนปัจจัยสำคัญที่ทำให้แรงจูงใจของบุคคลดำเนินไปอย่างถูกต้อง และประสบความสำเร็จ ตรงกับหลักพุทธธรรม คือ ตถาคตโพธิสัตธา (ศรัทธา) หรือความเชื่อว่ามีมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ มีศักยภาพสูง และมีความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะได้ ในการฝึกฝนตนเองตามความเชื่อดังกล่าว จะต้องมียปัจจัยหรือองค์ประกอบภายนอก คือ มีปรโตโมสะที่ดี

ได้แก่ การมีกัลยาณมิตร หรือกัลยาณมิตรตตา คือการที่บุคคลเลือกหาแหล่งความรู้ และแบบอย่างที่ดี ควบคู่กับปัจจัยหรือ องค์ประกอบภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาตนเองด้วยจิตสำนึกในการศึกษา ประกอบด้วยอิทธิบาท 4 โดยเฉพาะ วิริยะ ข้อ 2 ในอิทธิบาท 4 คือ ความเพียร และมีใจสู้ มีความสำคัญยิ่งที่จะเป็นแรงจูงใจ ใฝ่ความรู้ ความถูกต้อง ประสบความสำเร็จ

5. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

5.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปราภฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ สัมมาทิฐิ เมตตากรุณา หลักรัตนตรัย (หลักนำทางหรือหลักนำชีวิตและสังคม) และกตัญญูกตเวที นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวเนื่องกับหลักการนี้ คือ การอนุรักษ์ธรรมชาติ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 7 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและ
สิ่งแวดล้อมในผลงานของพระธรรมปิฎก

	หลักพุทธธรรม				แนวคิด/คำหลักอื่นๆ
	สัมมาทิฐิ	เมตตากรุณา	หลักรัตนตรัย	กัตถุญญกตเวที	การอนุรักษ์ธรรมชาติ
หมายเลข	เล่มที่ 1, 2,	เล่มที่ 2, 3,	เล่มที่ 23,	เล่มที่ 52, 64,	เล่มที่ 61, 54
หนังสือผล	4, 6, 7, 8,	4, 6, 10, 12,	24, 26, 27,	71	
งานของ	9, 10, 11,	20, 23, 25,	28, 30, 32,		
พระธรรม	13, 14, 17,	27, 34, 37,	33, 34, 36,		
ปิฎก	20, 21, 23,	38, 42, 43,	44, 48, 50,		
	25, 26, 27,	49, 51, 52,	51, 52		
	28, 29, 30,	53, 54, 58,			
	31, 33, 34,	59, 60, 61,			
	35, 36, 39,	64, 65, 66,			
	40, 43, 44,	68, 70, 71,			
	45, 46, 47,	72, 73, 74			
	49, 50, 51,				
	52, 55, 56,				
	57, 58, 61,				
	62, 63, 64,				
	65, 66, 68,				
	69, 70, 73,				
	74				
รวม	52 เล่ม	33 เล่ม	15 เล่ม	3 เล่ม	2 เล่ม

จากตารางที่ 7 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปราภุพุทธธรรมที่เด่นชัดคือ สัมมาทิฎฐิ 52 เล่ม เมตตากฎณา 33 เล่ม หลักรัตนตรัย (หลักนำทางหรือหลักชีวิตและสังคม) 15 เล่ม และกัตถัญญกตเวที 3 เล่ม นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับหลักการนี้คือ การอนุรักษ์ธรรมชาติ จำนวน 2 เล่ม

5.2 นิยามความหมายของการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ในปัจจุบันการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กำลังได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ซึ่งจะเห็นได้จากโครงการต่าง ๆ ที่จัดตั้งขึ้นเพื่อรณรงค์ให้ประชาชนมีความรักความห่วงใยต่อสิ่งแวดล้อม เช่น โครงการเจ้าพระยากับดาวพิเศษ นอกจากนี้ยังมีการประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชน แชนนงต่าง ๆ จำนวนมาก จากการศึกษาเอกสารและวรรณคดีที่เกี่ยวข้อง สามารถสรุปนิยามความหมายของการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังนี้

1. เพื่อให้คนทั่วไปเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตทุกประเภท
2. เพื่อเสริมสร้างความตระหนัก และจิตสำนึก ตลอดจนพฤติกรรมที่พึงประสงค์ที่จะทำให้เกิดดุลยภาพระหว่างมนุษย์ กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อให้เกิดระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน

5.3 ความหมายของหลักพุทธธรรม และตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญ หรือกล่าวถึง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อย่างชัดเจน ตลอดจนแนวคิดและคำหลักที่ปรากฏในหลักการนี้

จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎก จำนวน 74 เล่มนั้น ปรากฏหลักพุทธธรรมที่ครอบคลุม การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คือ สัมมาทิฎฐิ 52 เล่ม เมตตากฎณา 33 เล่ม หลักรัตนตรัย (หลักนำทางหรือหลักชี้นาชีวิต และสังคม) 15 เล่ม และกัตถัญญกตเวที 3 เล่ม

5.3.1 หลักพุทธธรรมที่สอดคล้องครอบคลุมสาระหลักเรื่อง การศึกษา
เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

(ก) สัมมาทิฏฐิ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535)
ได้ให้ความหมายของสัมมาทิฏฐิ สรุปได้ดังนี้

...สัมมาทิฏฐิ ข้อ 1 ในมรรคมีองค์ 8 คือ ความเห็นชอบ ได้แก่ ความรู้
อริยสัจจ์ 4 หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือรู้กุศล และอกุศลมูล กับ กุศล และอกุศลมูล หรือเห็น
ปฏิจสงฺฆูปบาท...

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533)
ได้ให้ความหมายของ กุศล กุศลมูล อกุศล อกุศลมูล ไตรลักษณ์ อริยสัจ ปฏิจสงฺฆูปบาท
หรือ อิทปิปัจจยตา ดังนี้

...กุศล หมายถึง บุญ ความดี, ฉลาด, สิ่งที่ดี, กรรมดี
กุศลมูล หมายถึง รากเหง้าของกุศล ต้นเหตุของกุศล ต้นเหตุของ
ความดีมี 3 อย่าง คือ

1. อโลภะ ไม่โลภ (จาคะ)
2. อโทสะ ไม่คิดประทุษร้าย (เมตตา)
3. อโมหะ ไม่หลง (ปัญญา)

อกุศล หมายถึง กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่ว บาป การกระทำที่ไม่ดี คือ
เกิดจากอกุศลมูล

อกุศลมูล หมายถึง รากเหง้าของอกุศล ต้นเหตุของอกุศล ต้นเหตุของความ
ชั่วมี 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะสาม คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความ
มิใช่ตัวตน

อริยสัจจ์ หมายถึง ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริง
ที่ทุกคนให้เป็นพระอริยะมี 4 อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

ปฏิจจนสมุปบาท หรือ อิทัปปัจจยตา หมายถึง สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา...

สรุปได้ว่า สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นชอบ ความเข้าใจถูกต้องสอดคล้องกับความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายหรือตรงตามธรรมดาของธรรมชาติ ดังที่จัดเป็นหลักการต่อไปนี้ คือ เข้าใจอริยสัจ 4 ได้อย่างถูกต้องว่าอะไรคือทุกข์ สาเหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และวิธีดับทุกข์ เข้าใจว่าอะไรคือต้นเหตุของความดี ความชั่ว เข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายนั้นไม่เพียงมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เข้าใจว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมีปัจจัยสืบเนื่องกันมา

ความหมายของสัมมาทิฏฐิ ในการวิจัยครั้งนี้จะครอบคลุมและหมายรวมถึงความเห็นชอบในเรื่อง กุศล อกุศล ไตรลักษณ์ ปฏิจจนสมุปบาท กรรม และทิฏฐิสัมปทาข้อ 5 ในบุพนิมิต หรือรุ่งอรุณของการศึกษา

จากความหมายข้างต้นจะเห็นว่า สัมมาทิฏฐิมีความสำคัญในการประพฤติปฏิบัติตนในการเป็นอยู่ด้วยปัญญา ในการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังปรากฏในตัวอย่างข้อความจากผลงานพระธรรมปิฎกต่อไปนี้

หนังสือปรัชญาการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2525) ได้กล่าวถึง การศึกษา ที่เป็นภารกิจของปัญญา และเป็นกิจกรรมของมนุษย์ ดังนี้

...กล่าวโดยย่อ การกระทำต่อไปนี้จะต้องถือว่าเป็นส่วนประกอบสำคัญของการศึกษา คือ

1. การมีความรู้ความเข้าใจในสถานะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อประโยชน์ในการปรับตัว และสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องว่าสิ่งใดควรปรับ ควรปรับที่ใด อย่างไร เป็นต้น

2. การปรับตัวเพื่อเพิ่มพูนความสามารถในการดำรงอยู่

3. การรู้จักเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ตลอดจนปรับเปลี่ยนสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์

แก่ตน โดย

ก. รู้จักเลือกเกี่ยวข้องกับ และถือเอาประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมเท่าที่มีอยู่

ข. ไม่ทำลาย หรือทำตนให้เป็นอันตรายแก่สิ่งแวดล้อมที่เกื้อหนุนแก่

ชีวิต

ค. ทำตนให้เกื้อกูลแก่สิ่งแวดล้อม เพื่อให้ตนเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง ซึ่งสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดี อันเป็นประโยชน์ร่วมกัน

ง. รู้จักจัดสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ และสร้างสิ่งแวดล้อมใหม่ ๆ ที่อำนวยประโยชน์แก่ชีวิต...

หนังสือคนไทยกับป่า (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงการอนุรักษ์ธรรมชาติ อย่างเป็นธรรมชาติว่า

...ในระบบการพัฒนาที่จะให้มีการอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างเป็นธรรมชาติ โดยมีความประสานกลมกลืนกัน เบื้องต้นจะต้องมีท่าทีที่เกิดจากรากฐานความคิดใหม่ ที่ถูกต้อง คือ การมองมนุษย์เป็นส่วนร่วมอยู่ในระบบความสัมพันธ์ของธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย มองสิ่งทั้งหลายสัมพันธ์กันหมด มีอะไรเกิดขึ้นก็ส่งผลกระทบต่อกันที่เรียกสั้น ๆ ว่า อิทัปปัจจยตา แล้วความคิดที่นำไปสู่ความเกื้อกูลต่อกันและกันจะเกิดขึ้น คือ ทำให้มองเห็นประโยชน์ของแต่ละฝ่ายที่ไปประสานกับประโยชน์ของฝ่ายอื่น ในลักษณะที่ว่า สิ่งที่ดีแก่มนุษย์ หรือสิ่งที่ดีแก่ชีวิต ก็ดีแก่สังคม และดีแก่ธรรมชาติด้วย สิ่งที่ดีแก่สังคม ก็ดีแก่ชีวิต และดีแก่ธรรมชาติด้วย สิ่งที่ดีแก่ธรรมชาติ ก็ดีแก่สังคม และดีแก่ชีวิตมนุษย์ด้วย ถ้าถึงขั้นนี้ ก็เป็นอันว่าหมดปัญหา...

หนังสืออุดมธรรม นำจิตสำนึกของสังคมไทย (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงการคิดวิเคราะห์ตามเหตุปัจจัยดังนี้

...พระพุทธศาสนาสอนให้เรามองกว้าง มองกว้างอย่างไร ไม่ให้มองอยู่แค่ตัวเอง ไม่ให้มองแค่สังคมของเรา แต่ให้มองทั้งโลก ให้มีปัญญามองเห็นระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยในสรรพสิ่ง ในธรรมชาติทั้งหมด เรามองว่าธรรมชาติทั้งหมดนี้เป็นระบบแห่งปัจจัยสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายในจักรวาลนี้มีความสัมพันธ์พึ่งพาอิงอาศัย และส่งผลกระทบต่อกันทั้งสิ้น...

(ข) เมตตากาฐณา

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้ให้ความหมาย ดังนี้

...เมตตา คือ ความรัก ความปรารถนาให้เขามีสุข แม้ไม่จริงใจ คิดจะ
ให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า

เมตตากรุณา คือ เมตตา และกรุณา ความรักความปรารถนาดี และ
ความสงสารความอยากช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์...

ความหมายของ เมตตากรุณา ในการวิจัยครั้งนี้จะครอบคลุมถึง
เมตตา กรุณา เมตตากรุณา และเมตตา ข้อ 1 ในพรหมวิหาร 4

เมตตา กรุณา คือ หลักในการปฏิบัติต่อกันของมนุษย์ และสิ่งแวด
ล้อม ดังปรากฏในตัวอย่างข้อความจากผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

ปาฐกถา เรื่อง อารยธรรมไทย : ทางออกจากยุคพัฒนา ในหนังสือ
ธรรมเพื่อชีวิตและการพัฒนาวัฒนธรรม (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้กล่าวถึงว่า คุณธรรม
กรุณา คือ หลักข้อหนึ่งของชีวิตที่ไร้ทุกข์บนพื้นฐานความรู้ ความเข้าใจความจริง ของธรรม
ชาติ สรุปได้ดังนี้

...กรุณา คือ คุณธรรมเกื้อกูลแก่สังคม อันรวมทั้งสรรพชีวิต ในระบบ
นิเวศ หรือสรรพโลก หรือสรรพสัตว์...

หนังสือคนไทยกับป่า (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงความ
เมตตา ดังนี้

...นอกจากความรู้สึกที่เห็นคุณค่าของกันและกันหรือระลึกในคุณค่าของ
กันและกันแล้ว ท่านยังให้มีความรู้สึกที่มองพืชและสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตา คือ การมอง
สรรพสัตว์ ว่าเป็นเพื่อนร่วมโลกที่ควรจะมีไมตรีหวังดีปรารถนาประโยชน์สุขแก่กันด้วย...

หนังสือความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ
(พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงความสำคัญของหลักเมตตา ดังนี้

...พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์ และแม้สัตว์อื่นทุกอย่างตั้งแต่ดิริจฉาน
เป็นต้นไป ล้วนเป็นเพื่อนทุกข์ มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา เสมอกันทั้งสิ้น ต่างก็
มีกรรมเป็นของตน เป็นไปตามอำนาจของกรรมที่ตนกระทำเช่นเดียวกัน และสอนให้มี
เมตตาอย่างเป็นอัมปมัญญธรรม คือ เมื่อออกไปอย่างกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่จำเพาะ
แดน ไม่จำกัดขอบเขต ทั่วถึงสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า...

(ค) หลักรัตนตรัย (หลักนำทางหรือหลักชี้นำชีวิตและสังคม)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535)

ได้ให้ความหมายของรัตนตรัย คือ

...รัตนตรัย รัตนะ 3 แก้วอันประเสริฐ หรือสิ่งล้ำค่า 3 ประการ หลักที่

เคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน 3 อย่าง

1. พระพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เอง และสอนผู้อื่นให้รู้ตาม
2. พระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งหลักความจริง และหลัก

ความประเสริฐ

3. พระสงฆ์ หมู่สาวกผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า...

จากหลักรัตนตรัยนี้ พระธรรมปิฎก ได้แสดงให้เห็นถึงสิ่งทั้งหลายที่มีความเกี่ยวข้องกันในการดำรงอยู่ของมนุษย์นี้มี 3 อย่าง คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคมว่าเป็นสิ่งที่มนุษย์จะต้องเกี่ยวข้องอยู่ตลอดเวลา เรียกว่า องค์ประกอบของระบบบูรณาการแห่งการดำรงอยู่ของมนุษย์ ดังข้อความที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือธรรมกับการพัฒนาชีวิต (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้กล่าวถึงความสมดุลของระบบบูรณาการแห่งการดำรงอยู่ของมนุษย์จากหลักรัตนตรัย ดังนี้

...การพัฒนาชีวิตจะต้องเป็นการพัฒนาอย่างมีสมดุล สมดุลคือ ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างกลมกลืนพอดีระหว่างองค์ประกอบทั้งหลาย ที่มีส่วนร่วมอยู่ในการดำเนินชีวิตของเรา อะไรบ้างที่มีส่วนร่วมในการดำเนินชีวิตและการพัฒนาชีวิตของเรา มองกว้างออกไปก็มี

1. ตัวเราเอง หรือชีวิตของเรา ซึ่งเมื่อแยกออกไปก็มีกายกับใจ
2. มองไปภายนอก เรามีความสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกัน เราก็เกี่ยวข้องกับสังคม สังคมจึงเป็นองค์ประกอบที่สอง
3. ธรรมชาติแวดล้อมก็เป็นสิ่งสำคัญที่ชีวิตของเราต้องเกี่ยวข้องพึ่งพาอาศัย...

หนังสือศิลปศาสตร์แนวพุทธ (พระธรรมปิฎก, 2534) ได้กล่าวถึงสภาพที่มนุษย์จะดำรงอยู่ด้วยดีกว่า

...มนุษย์จะดำรงอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่สมบูรณ์เป็นปกติสุขทั้งส่วนตัวและส่วนรวมของมนุษยชาติ โดยเฉพาะในระยะยาว จะต้องให้องค์ประกอบทั้ง 3 อย่างของการดำรงอยู่ของมนุษย์นั้น ประสานกลมกลืนสมดุลกัน ได้แก่ มนุษย์ สังคม และธรรมชาติ แวดล้อม

1. มนุษย์นั้นก็ยิ่งแยกออกไปเป็นส่วนประกอบ 2 อย่าง คือ กายกับใจ
2. สังคม นอกจากหมู่มนุษย์แล้วก็รวมไปถึง วัฒนธรรม และระบบการต่าง ๆ สำหรับจัดสรร การดำรงอยู่ของมนุษย์ด้วย
3. ธรรมชาติ นอกจากพืชสัตว์มีชีวิตทั้งปวงแล้วก็ครอบคลุมถึงสิ่งไม่มีชีวิตทั่วไป ที่ชีวิตเหล่านั้นต้องพึ่งพาอาศัยด้วย...

หนังสือสืบสานวัฒนธรรมไทยบนฐานแห่งการศึกษาที่แท้ (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงธรรมชาติ และความประสานสัมพันธ์ขององค์ประกอบทั้ง 3 ในการดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษย์ดังนี้

...ธรรมชาติแวดล้อมเป็นส่วนหนึ่งแห่งระบบการดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษย์ ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ

1. ตัวมนุษย์เอง ซึ่งประกอบด้วยกายกับใจ
2. สังคม
3. ธรรมชาติแวดล้อม

มนุษยชาติจะดำรงอยู่ด้วยดี โลกจะมั่นคงปลอดภัย และ อารยธรรมจะเจริญงอกงามต่อไป จะต้องให้องค์ประกอบ 3 ส่วนนี้ มีความประสานกลมกลืนกัน แต่ปัจจุบันนี้มีปัญหาก็คือ การที่องค์ประกอบ 3 ส่วน แห่งการดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษย์ได้เกิดมีความขัดแย้งซึ่งกันและกัน กลายเป็นเหมือนศัตรูที่มาทำลายกัน เนื่องจากมนุษย์เราดำเนินชีวิตไม่ถูกต้อง และไปทำลายธรรมชาติแวดล้อม แล้วก็เกิดปัญหาแก่ตัวเอง ทำให้ชีวิต สังคม และธรรมชาติ เสื่อมโทรมระส่ำระสาย พูดได้ว่า มนุษย์ได้รับผลกระทบจากการกระทำของตนเอง...

(ง) กตัญญูกตเวทิต์

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้ให้ความหมายของกตัญญูกตเวทิต์ ดังนี้

...กตัญญูกตเวทิต์ คือ ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วตอบแทนแยกออกเป็น 2 คือ กตัญญู รู้คุณท่าน กตเวทิต์ ตอบแทนหรือสนองคุณท่าน ความกตัญญูกตเวทิต์ว่าโดยขอบเขตแยกได้เป็น 2 ระดับ คือ กตัญญูกตเวทิต์ต่อบุคคลผู้มีคุณความดีหรืออุปการะต่อตนเป็นส่วนตัว อย่างหนึ่ง กตัญญูกตเวทิต์ต่อบุคคล ผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณความดี เกื้อกูลแก่ส่วนรวม อย่างหนึ่ง...

หนังสือคนไทยกับป่า (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงความกตัญญูกตเวทิต์ ต่อธรรมชาติ แวดล้อมดังนี้

...ความรู้สึกที่ดั่งามต่อกันระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์และมนุษย์ต่อพืชและสัตว์ทั้งหมด ความรู้สึกที่ดั่งามอย่างหนึ่ง ได้แก่ คุณธรรม ที่เรียกว่า ความกตัญญู... ตามความหมายนี้พืชพรรณ ต้นไม้ ป่า มีคุณแก่มนุษย์ มันมีคุณ มันมีความดี มันเอื้อ มันให้อะไรแก่เรา เราจึงมีความสำนึกคุณ คือ รู้เข้าใจคุณค่าของมัน... คุณค่าในความหมายนี้แหละสำคัญ พอเรามองเห็นคุณค่าในความหมายที่ว่านี้ มันมีคุณต่อชีวิตของเรา เราจะเริ่มมีความรู้สึกรักมัน และจะมีความรู้สึกที่ดีตอบแทน คือ ความรู้สึกที่เริ่มคิดว่าจะให้แก่มันบ้าง ตรงนี้แหละเป็นจุดเริ่มที่นำไปสู่พฤติกรรมอนุรักษ์ที่มันคง...

หนังสือสันติภาพ เกิดจากอิสรภาพและความสุข (พระธรรมปิฎก, 2537) ได้กล่าวถึงความกตัญญู และจิตสำนึกในคุณค่าของธรรมชาติ ดังนี้

...พึงมองเห็นคุณประโยชน์ที่ธรรมชาติให้แก่เรา แทนที่จะเรียกรังเอาจากมันมากยิ่งขึ้นไปอย่างไม่รู้จักหยุดหย่อน พึงเรียนรู้ด้วยใจชื่นชม โดยมีจิตสำนึกมองเห็นคุณค่าที่ธรรมชาติ และผู้คนที่อยู่รอบข้างเรา ได้ช่วยเหลือเกื้อกูลให้เรามีชีวิตเป็นอยู่ด้วยดี ในบัดนี้ ด้วยการฝึกฝนพัฒนาวิธีคิดแบบกตัญญูรู้สำนึกคุณอย่างนี้...

5.3.2 แนวคิดหรือคำหลักที่เกี่ยวข้องกับสาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่อ
อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

นอกจาก สัมมาทิฏฐิ เมตตา หลักรัตนตรัย และความ
กตัญญูทศเวที ที่ปรากฏในหลักการ การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แล้วในผลงานของพระธรรมปิฎก ยังปรากฏแนวคิดและคำหลักที่เกี่ยวข้องกับหลัก
การนี้ คือ การอนุรักษ์ธรรมชาติ จำนวน 2 เล่ม ดังตัวอย่างข้อความดังต่อไปนี้

การอนุรักษ์ธรรมชาติ

หนังสือพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์ (พระธรรมปิฎก,
2535) ได้กล่าวถึงการอนุรักษ์ธรรมชาติดังนี้

...เรื่องการอนุรักษ์ธรรมชาติ มีสามด้านที่จะต้องประสาน คือ

1. ด้านพฤติกรรม
2. ด้านจิตใจ
3. ด้านความรู้หรือปัญญา

วิธีสามประสานนี้คือ อะโร เมื่อพูดตามศัพท์ในพระพุทธศาสนาชั้นหรือด้าน
ที่ 1 ก็คือ คีลนัณเอง เริ่มแต่การควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในระดับวินัย ได้แก่ กฎหมาย
ข้อบังคับต่าง ๆ ภายนอกที่เป็นบัญญัติธรรมของสังคม จนถึงระดับที่สอง คือ การควบคุม
พฤติกรรมด้วยเจตนาสมัครใจจากภายใน ซึ่งเป็นตัวคีลเอง เรียกว่าระดับวินัยกับระดับคีล
ซึ่งรวมอยู่ชั้นคีล

ชั้นหรือด้านที่ 2 เป็นเรื่องของจิตใจ ที่เราเข้าไปจัดการกับกระบวนการของ
เหตุปัจจัยในทางจิตด้วยการฝึกฝนพัฒนาความรู้สึกและลักษณะนิสัยที่ติงาม เช่น ความสุข
ความสงบ ความรัก เป็นต้น เป็นด้านที่เรียกว่า สมาธิ หรืออธิจิตตสิกขา

ชั้นหรือด้านที่ 3 ได้แก่ ปัญญา ซึ่งมีหลายชั้นหลายตอน ปัญญานี้จะเป็นตัว
คอยกำกับชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 อีกทีหนึ่ง โดยตรวจสอบ และชี้้นำให้ดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้อง
โดยตลอด แต่ตัวมันเองอย่างเดี๋ยวมักจะเริ่มไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงต้องมีการฝึกฝนจัด
สรรพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน...

5.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อ
อนุรักษัทธิพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

การอนุรักษัทธิพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีความมุ่งหมายให้คน
ทั่วไปเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตทุกประเภท นั้นตรงกับ หลักพุทธธรรม เรื่อง
สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบซึ่งมีความหมายครอบคลุมหลักพุทธธรรม เรื่อง อริยสัจ 4
ไตรลักษณ์ ปฏิจสงฺฆสมุปบาท กรรม กุศล อกุศล ซึ่งมีสาระสำคัญว่า เหตุการณ์ต่าง ๆ หรือสิ่ง
ทั้งหลายอาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แล้วก็ไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ส่วนเรื่องการเสริม
สร้างความตระหนักและจิตสำนึก ตลอดจนพฤติกรรมที่พึงประสงค์ที่จะทำให้เกิดดุลยภาพ
ระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม จะเห็นได้จากหลักพุทธธรรม เรื่อง
เมตตากรุณา หลักรัตนตรัย และกัตถัญญกเวที ส่วนเรื่องการอนุรักษัทธิพยากรธรรมชาติ พระ
ธรรมปิฎก ได้เสนอว่าจะต้องจัดเป็น 3 ระดับ คือ ระดับพฤติกรรม (ศีล) ระดับจิตใจ
(สมาธิ) และระดับปัญญา โดยที่ทั้ง 3 ระดับจะต้องประสานเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เพื่อให้
เกิดระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน

6. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

6.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธ
ธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลัก
พุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ไม่ปรากฏคำหรือสาระหลักเรื่อง การพัฒนา
ทรัพยากรมนุษย์ แต่ปรากฏหลักพุทธธรรมเรื่องการพัฒนาของพระพุทธานุศาสน์ คือ
มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้องคือ
การพัฒนาของมนุษย์ ซึ่งมีความต่างจากและความเหมือนกับหลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

ตารางที่ 8 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักพุทธธรรม
ในผลงานของพระธรรมปิฎก

	หลักพุทธธรรม	แนวคิด/คำหลักอื่น ๆ
	มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา	การพัฒนาคนมนุษย์
หมายเลข	เล่มที่ 1, 2, 3, 4, 6, 8, 10, 11, 12,	เล่มที่ 16, 26, 27, 30,
หนังสือ ผลงาน	13, 14, 15, 16, 18, 20, 22, 23,	33, 36, 47, 58, 59, 64,
ของพระธรรม	24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,	67, 74
ปิฎก	32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 74	
รวม	60 เล่ม	12 เล่ม

จากตารางที่ 8 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ไม่ปรากฏคำหรือสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แต่ปรากฏหลักพุทธธรรมเรื่อง การพัฒนาคนมนุษย์ของพระพุทธศาสนา คือ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา 60 เล่ม นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้อง คือ การพัฒนาคนมนุษย์ 12 เล่ม

6.2 นิยามความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

ในปัจจุบันเป็นที่ยอมรับว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นหลักสำคัญในการดำเนินงานการศึกษาในระบบโรงเรียน งานบริหารธุรกิจ งานฝึกอบรมและพัฒนา จากการศึกษาเอกสาร และวรรณคดีที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ว่า

1. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการเพิ่มพูนความรู้ (ปัญญา) ความสามารถ ทักษะ (พฤติกรรม) เจตคติ (ค่านิยมความเชื่อถือของ

บุคคล) เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติงานและการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสม อีกทั้งเป็นการนำศักยภาพภายในของแต่ละบุคคลมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

2. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ถ้ามองในแง่ของการพัฒนาในระดับปัจเจกบุคคล หมายถึงการพัฒนาตนเองในชีวิตของแต่ละบุคคล ให้ดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง ตลอดจนสร้างสรรคงานต่าง ๆ แก่ตัวเองและสังคม

3. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักการทางการศึกษานอกระบบ โรงเรียนนั้นมองว่ามนุษย์เป็นทรัพยากรที่สนองตอบต่อพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

6.3 ความหมายของหลักพุทธธรรม และตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญ หรือกล่าวถึงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตลอดจนแนวคิดและคำหลักที่ปรากฏในหลักการนี้จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎก จำนวน 74 เล่ม ไม่พบคำหรือหลักการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แต่ปรากฏหลักพุทธธรรมเรื่องการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธศาสนา ได้แก่ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขาซึ่งหลักการทั้ง 3 นี้เป็นเรื่องสัมพันธ์อันเดียวกัน แต่มีความหมายคนละแง่ จำนวน 60 เล่ม

6.3.1 หลักพุทธธรรมที่สอดคล้องครอบคลุมสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

ความหมายของมรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา

พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้ให้ความหมายของ มรรค, มัชฌิมาปฏิปทา และไตรสิกขา ดังนี้

...มรรค

มรรคว่าโดยองค์ประกอบ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค แปลว่าทางมี องค์ 8 ประการอันประเสริฐ เรียกสามัญว่า มรรคมืองค์ 8 คือ 1 สัมมาทิฎฐิ 2 สัมมาสังกัปปะ 3 สัมมาวาจา 4 สัมมากัมมันตะ 5 สัมมาอาชีวะ 6 สัมมาวาจามะ 7 สัมมาสติ 8 สัมมาสมาธิ

มัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ข้อปฏิบัติเป็นกลาง ๆ ไม่หย่อนจนเกินไป และไม่ตึงจนเกินไป ไม่ซ่องแวงที่สุด 2 อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค ทางแห่งปัญญา (เริ่มด้วยปัญญา ดำเนินด้วยปัญญา และนำไปสู่ปัญญา) อันพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย คือ ความดับกิเลส และความทุกข์ หรือความหลุดพ้น เป็นอิสระสิ้นเชิง ได้แก่ มรรค 8 มี สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น สัมมาสมาธิ เป็นที่สุด

สิกขา

สิกขา คือ การศึกษา การสำเหนียก ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมมี 3 อย่าง คือ

1. อธิศีลสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องศีล
2. อธิจิตตสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องจิต
3. อธิปัญญาสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องปัญญา

รวมเรียกว่า ไตรสิกขา...

ความหมายของ มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา จะครอบคลุมถึงข้อย่อย 8 ข้อ ในมรรค มัชฌิมาปฏิปทา ไตรสิกขา ซึ่งได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา และ ศีลสัมปทา ข้อ 2 ในบุพนิมิตของมรรค หรือรุ่งอรุณของการศึกษา

มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา คือ หลักสำคัญในการพัฒนามนุษย์ที่ครอบคลุมข้อปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในข้อความจากผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือปรัชญาการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2525) ได้กล่าวถึงความสำคัญของ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา ดังนี้

...1. การศึกษาในความหมายที่แท้ มีพุทธิศึกษาและจริยศึกษาควบคู่ไปด้วยกัน มิใช่เป็นต่างหากกัน

2. ขอบเขตของการศึกษา จะต้องไม่ละเลยชีวิตด้านร่างกาย คือ สุขภาพ อนามัยแต่ในเวลาเดียวกันต้องไม่ให้เกิดขอบเขตจนเป็นการปรนเปรอสนองตัณหา ภายใต้ ความมิดของอวิชา

3. การฝึกตน หรือพัฒนาการของบุคคลในชั้นชีวิตด้านนอก (ความเป็น อยู่และความสัมพันธ์กับโลก และเพื่อนมนุษย์ คือ ศิล กิติ ชั้นจิตกิติ ชั้นปัญญาภิติ ย่อมเป็น ไปโดยต่อเนื่องกัน และเอื้ออาศัยซึ่งกันและกัน

4. การศึกษา (สิกขา) ก็คือ การพัฒนาชีวิตที่ดี (มรรค = พรหมจริยะ) ซึ่งมีปัญญาเป็นแกนนำโดยตลอด เริ่มโดยใช้ปัญญาพัฒนาชีวิต ไปจนถึงมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วย ปัญญา...

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงมรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา ซึ่งเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กันแต่เป็นคนละแง่ดังนี้

...มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง คือ ทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หมายความว่า เป็นอยู่โดยใช้ความรู้ ความเข้าใจ มองเห็นความจริงที่เป็นกลาง ซึ่งเรียกว่า มัชฌิมาธรรมเทศานั้น ไม่เป็นอยู่อย่างเลียงหนีความจริง ซึ่งทำให้ดำเนินชีวิตไปตาม อำนาจความอยาก ความยึดถืออันเลื่อนลอย ที่คิดจะให้เป็นและไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และฝากสุขทุกข์ไว้กับตัณหา ชันตัน เมื่อยังไม่รู้แจ้งความจริงนั่นเอง ก็เป็นอยู่ด้วยความเชื่อ ถือหรือค่านิยมที่สอดคล้องกับหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีสำนึกในความรับผิดชอบ ต่อการกระทำตามเหตุตามผล หวังผลสำเร็จด้วยการกระทำ (ชั้นโลกีย์สัมมาทิฏฐิ) ในชั้นสูง เมื่อรู้แจ้งความจริงนั่นเองแล้ว มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลส และความทุกข์บีบคั้น ครอบงำ ก็เป็นอยู่ด้วยความรู้เท่าทันธรรมตาแห่งเหตุปัจจัยนั้นโดยสมบูรณ์ (ชั้นโลกุตระสัมมาทิฏฐิ) นี้เรียกว่า พุทธจริยธรรม คือ การครองชีวิตประเสริฐ หรือระบบการครองชีวิตอัน ประเสริฐ ถูกหลักพุทธธรรม (พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์) เป็นอริยมรรค คือ ทางดำเนิน สู่ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีแก้ปัญหาแบบอารยชน อริยชนกับปุถุชนต่างกัน ในข้อสำคัญ คือ อริยชนมีความสุขไร้ทุกข์เป็นพื้นประจำตัว ส่วนปุถุชนต้องทะยานหาความสุข เพราะมีความขาดสุขหรือมีทุกข์คอยเร้าขึ้นพื้นอยู่เป็นประจำ จะพูดว่า อริยชนพ้นทุกข์และ เหนือสุข ก็ได้

หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ปัญหาของอารยชนนั้น มีหลักย่อย 8 อย่าง จัดวางเป็นกระบวนการศึกษา อบรม ฝึก หรือพัฒนาคน 3 ด้าน คือ ฝึกให้มีพฤติกรรมที่ร่วมสร้างเสริมสังคมดีงาม ซึ่งมีสภาพเกื้อกูลแก่คุณภาพชีวิตเอื้อแก่การพัฒนาจิต ปัญญา โดยฝึก/พัฒนาระเบียบวินัย ความสุจริตกาย วาจา และแรงงานที่เป็นสัมมาชีพ เรียกว่า ๗ ว่า ศีล อาศัยสภาพแวดล้อม สังคม ความเป็นอยู่ภายนอกที่เอื้อนั้นเป็นพื้นฐาน ทำการฝึก อบรม/ พัฒนาจิตใจให้ประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิตที่ดี เรียกว่า สมาธิ และด้วยจิตที่ดีนั้น ก็สามารถฝึก/ พัฒนาด้านปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจใน ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจนั้น จนบรรลุถึงปรีชาญาณที่ทำให้มี ชีวิตแห่งความเข้าใจในธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจนั้น จนบรรลุ ถึงปรีชาญาณที่ทำให้มีชีวิตแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยความผ่อนคลายเบิกบาน ตลอดทุกเวลาในที่สุด เรียกว่า ปัญญา การศึกษา/พัฒนาการนี้อาศัยปัจจัย 2 อย่าง หล่อเลี้ยง ทั้งปัจจัยภายนอกฝ่ายศรัทธา คือ อิทธิพลสภาพแวดล้อมดีที่เรียกว่า ปรโตโมสะที่ ดี โดยเฉพาะกัลยาณมิตร และปัจจัยภายในฝ่ายปัญญา คือ ความรู้จักคิด รู้จักทำใจ ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ...

หนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้ กล่าวถึงการศึกษากับการดำเนินชีวิตและจุดมุ่งหมายของการศึกษาตามหลักการพัฒนา มนุษย์ในพระพุทธศาสนา ดังนี้

...ทางหรือวิถีชีวิตที่ดีงามนั้น ในฐานะที่เป็นสายกลาง ซึ่งสมดุล และพอดีที่จะ นำไปให้ถึงจุดหมาย เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ในฐานะที่เป็นการดำเนินชีวิตอย่างอุดมคติ เรียกว่า พรหมจริยะ แปลว่า จริยะอันประเสริฐ หรือจริยธรรมอันสมบูรณ์ และในฐานะที่เป็นทางชีวิตที่มีองค์ประกอบ 8 ประการ เรียกว่า มรรคมีองค์ 8 หรือเรียกสั้น ๆ ว่ามรรค การฝึกหัดคน และพัฒนาตนให้เดินอยู่ และเดินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั้น เรียกว่า ศึกษา หรือการศึกษา... มี 3 ด้าน คือ

1. ฝึกฝนพัฒนาในด้านการแสดงออกทางกายและวาจา (อธิศีล)
2. ฝึกฝนพัฒนาในด้านคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิต (อธิจิต)
3. ฝึกฝนพัฒนาในด้านปัญญา (อธิปัญญา)

จึงเรียกว่า ไตรสิกขา หรือการศึกษา 3 ด้าน...

คำว่าสิกขาหรือการศึกษา บางทีก็ใช้ศัพท์แทนว่าภาวนา ซึ่งแปลว่าทำให้เจริญ ทำให้เป็น ทำให้มีขึ้น หรือฝึกอบรม ภาวนา จัดเป็น 4 อย่าง คือ การพัฒนาที่ครอบคลุมทุกด้าน

การพัฒนาที่รอบด้านครอบคลุมนั้น นักการศึกษาปัจจุบันว่ามี 4 อย่าง (พัฒนาการทางร่างกาย สังคม อารมณ์ ปัญญา ผู้วิจัย) ซึ่งตรงพอดีกับในพุทธศาสนา... เรียกว่าการพัฒนา 4 ด้าน

ก. พัฒนากาย... แยกได้เป็นหลายอย่าง อย่างง่ายที่สุดก็คือ พัฒนาร่างกาย ให้แข็งแรง มีสุขภาพดี หายโรคหายภัย ปราศจากโรคเท่าที่เป็นไปได้... แต่พุทธศาสนา ยังพูดต่อไปอีกถึงการพัฒนากายในความหมายว่า เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพอย่างถูกต้องดีงาม... ตัวการพัฒนากายเรียกว่า กายภาวนา ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า ภาวิตกาย

ข. พัฒนาศีล... คือ การพัฒนาการอยู่ร่วมในสังคมด้วยดี อย่างเกื้อกูลเป็นประโยชน์ และมีอาชีพที่ถูกต้อง... พัฒนาศีลที่ปัจจุบันเขาเรียกว่า "พัฒนาการทางสังคม"... ทางพระเรียกเป็นศัพท์ว่า ศีลภาวนา ถ้าเป็นคนได้พัฒนาศีลแล้วก็เรียกว่าภาวิตศีล

ค. พัฒนาจิต...เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง 3 ด้าน คือ

- 1) คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมต่าง ๆ คือ สร้างเสริมจิตใจให้ดีงาม...
- 2) สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต ...
- 3) สุขภาพจิต คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี ...

การพัฒนาจิตนี้ถ้าพูดสั้น ๆ ก็เรียกว่า จิตตภาวนา ถ้าเป็นคนที่ฝึกอบรมจิตแล้วพัฒนาจิตแล้ว ก็เรียกว่า ภาวิตจิต

ง. พัฒนาปัญญา... แบ่งอย่างคร่าว ๆ ดังนี้

(ขั้นที่ 1) คือ ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ...

(ขั้นที่ 2) ลึกซึ่งลงไปอีก คือ การรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรือเอนเอียงด้วยอคติ...

(ขั้นที่ 3) เนื่องจากการรับรู้ไป... คือ การคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึง การคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ...

(ขั้นที่ 4) คือ ปัญญาที่รู้จักเข้าใจโลก และชีวิตตามความเป็นจริง รู้ทางเสื่อมทางเจริญ และเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จ ที่ทำให้พัฒนาคน พัฒนาชีวิต และสังคม ให้เจริญตงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป ...

ขั้นสุดท้าย ได้แก่ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือ โลกและชีวิต เข้าถึงความจริงแท้ ถึงขั้นทำให้จิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ ... การพัฒนาทางปัญญานี้เรียกว่า ปัญญาภาวนา ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า ภาวนิตปัญญา...

6.3.2 แนวคิดหรือคำหลักที่เกี่ยวข้องกับสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

นอกจาก มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา ที่ปรากฏความสำคัญในหลักการพัฒนามนุษย์แล้ว ในผลงานของพระธรรมปิฎกยังปรากฏ แนวคิดและคำหลักที่เกี่ยวข้องกับหลักการนี้คือ การพัฒนามนุษย์ หรือการพัฒนาคน จำนวน 12 เล่ม ดังตัวอย่างข้อความดังต่อไปนี้

หนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (พระธรรมปิฎก, 2532) ได้กล่าวถึงการศึกษาในฐานะการพัฒนามนุษย์ หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิต ดังนี้

...การพัฒนามนุษย์หรือพัฒนาชีวิตนั้น จะเป็นไปได้ด้วยดีต้องอิงอาศัยความเชื่อความมั่นใจ และความรู้ความเข้าใจที่เป็นพื้นฐานสำคัญ 2 ประการ คือ

ก. ความเชื่อ ความมั่นใจในธรรมชาติ ของมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และมีวิสัยแห่งการพัฒนาได้อย่างสูงสุด...

ข. ต่ไปอีกแง่หนึ่งก็คือ การทำให้บุคคลแต่ละคนรู้จักตัวเอง และเสริมความพร้อมความสามารถในการที่จะตอบรับสิ่งภายนอก...

หนังสือจากจิตวิทยา สัจจิตภาวนา (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้กล่าวถึงกระบวนการพัฒนามนุษย์ ดังนี้

...ในการมองปัญหาของมนุษย์นี้ พระพุทธศาสนาก็ไม่ได้มองแบบแยกส่วน แต่มองเรื่องจิตใจของมนุษย์ และปัญหาจิตใจของมนุษย์นั้น โดยสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด คือ การดำเนินชีวิตทุกแง่ทุกด้าน หรือกิจกรรมและพฤติกรรมทุกอย่าง ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงมองจิตวิทยาในแง่ของการแก้ไขปัญหา และการพัฒนามนุษย์ เรามองว่า จิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของกระบวนการพัฒนามนุษย์ ที่ปัจจัยทุกส่วนมีความสัมพันธ์อิงอาศัยกัน และมีผลกระทบต่อกันทั่วตลอด...

หนังสือพุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21 (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงการแก้ปัญหาว่าจะสำเร็จด้วยการพัฒนามนุษย์ ดังนี้

...ความโลภเห็นแก่ตัว และความชิงชังรังเกียจกัน ที่เคียดคู่กันมานี้แหละ ได้ก่อปัญหาให้แก่มนุษย์ทั้งในระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเอง และมนุษย์กับธรรมชาติ การแก้ปัญหาลักษณะนี้ จะทำได้ก็ต้องมีการขัดเกลาควบคุมความโลภ และความเกลียดชัง แต่เป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนย่อมมีความโลภ และความโกรธ การพูดนั้นทำได้ง่าย แต่จะแก้ปัญหาลักษณะนี้ทำได้ยาก จะต้องมีการศึกษาชนิดที่เป็นการพัฒนามนุษย์กันอย่างจริงจัง...

6.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นวิธีหรือสาระหลักหนึ่งของการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียน เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพิ่มพูนความรู้ (ปัญญา) ทักษะ (พฤติกรรม) เจตคติ (ค่านิยม ความเชื่อถือของบุคคล) เพื่อสนองตอบความคิดที่ว่ามนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งแตกต่างกับพระพุทธศาสนาที่มีหลักในการพัฒนามนุษย์ หรือการพัฒนาชีวิตเพื่อดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้องดีงาม (มรรค) ด้วยการฝึกฝนอบรมในเรื่อง ศิล สมาธิ ปัญญา (รวมเรียกว่า ไตรสิกขา) ซึ่งครอบคลุมการพัฒนาครบทั้ง 4 ด้าน ของการศึกษาในปัจจุบัน โดยอยู่ในรูปของภาวนา 4 คือ การพัฒนากาย ศิล จิต และปัญญา อย่างสมดุล (มัชฌิมาปฏิปทา) และเป็นระบบอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้มนุษย์พบกับความหมายและคุณค่าแท้ของการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีข้อสังเกตอีก

ประการหนึ่งว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ขึ้นอยู่กับอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ตลอดจนพฤติกรรม แต่หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นได้ตลอดเวลาไม่ว่าบุคคลนั้นอยู่ในภาวะใดก็ตาม ส่วนที่ตรงกันระหว่างการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งเป็นหลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน กับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การนำเอาคุณสมบัติซึ่งเกิดจากการฝึกฝนพัฒนาไปใช้ในการดำรงชีวิต และสร้างสรรค์ความดีงามแก่ตนเองและสังคม

ดังนั้นการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนาจึงมีความหมายครอบคลุมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เนื่องจากการพัฒนามนุษย์ให้ความสำคัญในการศึกษาพัฒนาชีวิตของบุคคลให้ดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้องดีงามอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ซึ่งต่างจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาพัฒนาเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม และสิ่งแวดล้อมเฉพาะกิจเท่านั้น

7. การศึกษาเพื่อสันติภาพ

7.1 ตารางแสดงสาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัดคือ พรหมวิหาร การกำจัดปัญจธรรม 3 สังคหัตถุ อธิษฐานธรรม และการกำจัดมัจฉริยะ ซึ่งหลักพุทธธรรมดังกล่าวมีความหมายครอบคลุมสาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 9 การวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

หมายเลขหนังสือผลงาน ของพระธรรมปิฎก	หลักพุทธธรรม				
	พรหมวิหาร 4 เล่มที่	การกำจัดปญจธรรม 3 เล่มที่	สังคหัตถุ 4 เล่มที่	อธิษฐานธรรม 4 เล่มที่	การกำจัดมัจฉริยะ 5 เล่มที่
	2, 3, 4, 6, 10, 12, 20, 23, 25, 27, 34, 37, 38, 42, 43, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74	4, 8, 10, 13, 14, 17, 20, 23, 27, 28, 29, 30, 42, 45, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 64, 71, 72, 74	2, 6, 10, 12, 13, 16, 20, 37, 38, 39, 43, 48, 50, 52	2, 10, 12, 16, 74	54, 58
รวม	33 เล่ม	24 เล่ม	14 เล่ม	5 เล่ม	2 เล่ม

จากตารางที่ ๑ การวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่อสันติภาพ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปราภุหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ พรหมวิหาร 4-33 เล่ม การกำจัดปัญจธรรม 3-24 เล่ม สังคหวัตถุ 4-14 เล่ม อธิษฐานธรรม 4-5 เล่ม และการกำจัดมัจฉริยะ 2 เล่ม

7.2 นิยามความหมายของการศึกษาเพื่อสันติภาพ

การอยู่ร่วมกันด้วยความสุขเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา แต่ในขณะนี้สภาพของสังคมยังมีความขัดแย้ง และความไม่สงบสุขเกิดขึ้นอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้การศึกษาเพื่อสันติภาพจึงได้รับความสนใจอย่างมาก ในปัจจุบันจากการศึกษาเอกสารและวรรณคดีที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ว่า

การศึกษาเพื่อสันติภาพ หมายถึง การเสริมสร้าง การพัฒนาคน

1. เพื่อให้คนมีใจใฝ่หาความสงบสุข รู้จักวิธีแก้ไขข้อขัดแย้งด้วยสันติวิธี และมีเหตุผล ตลอดจนมีความรู้ความเข้าใจในการอยู่ร่วมกัน

2. เพื่อให้คนมีทัศนคติ ค่านิยม ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ เคารพในความเสมอภาค ความยุติธรรม และเข้าใจในสิทธิหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น

7.3 ความหมายของหลักพุทธธรรมและตัวอย่างข้อความที่แสดงให้เห็นถึงหรือกล่าวถึง การศึกษาเพื่อสันติภาพ อย่างชัดเจน

จากการวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎกจำนวน 74 เล่มนั้นปรากฏหลักพุทธธรรมที่ครอบคลุมการศึกษาเพื่อสันติภาพ คือ พรหมวิหาร 4 33 เล่ม การกำจัดปัญจธรรม 3 24 เล่ม สังคหวัตถุ 4 14 เล่ม อธิษฐานธรรม 4 5 เล่ม และการกำจัดมัจฉริยะ 2 เล่ม

(ก) พรหมวิหาร 4

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้ให้ความหมายของพรหมวิหาร 4 สรุปได้ดังนี้

...พรหมวิหาร 4 คือ ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐ หลักความประพฤติที่ประเสริฐ บริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจ และกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่า ดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์ สัตว์ทั้งหลาย โดยชอบ มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ผู้ดำรงในพรหมวิหารย่อมช่วยเหลือมนุษย์สัตว์ทั้ง

หลายด้วยเมตตากรุณา และยอมรักษาธรรมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกชาด้วยที่จะมิให้เสียธรรม

พรหมวิหารนี้ บางทีแปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม ธรรมเครื่องอยู่อย่างพรหม ธรรมประจำใจที่ทำให้เป็นพรหม หรือให้เสมอด้วยพรหม หรือ ธรรมเครื่องอยู่ของท่านผู้มีคุณยิ่งใหญ่

พรหมวิหาร 4 เรียกอีกอย่างว่า อัปมัณฺญา 4 เพราะแผ่สม่ำเสมอโดยทั่วไป ในมนุษย์สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต พรหมวิหารมีในผู้ใด ย่อมทำให้ผู้นั้น ประพฤติเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ด้วยสังคหัตถุ เป็นต้น...

ในการวิจัยครั้งนี้ ความหมายของพรหมวิหาร 4 จะครอบคลุมเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เมตตา กรุณา และ อุเบกขา ข้อ 7 ในโพชฌงค์

พรหมวิหาร 4 เป็นหลักธรรมประจำใจสำหรับทุกคนที่จะช่วยให้เราดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างดีงาม ดังปรากฏตัวอย่างข้อความจากผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงพรหมวิหาร 4 หรือ อัปมัณฺญา 4 ในฐานะ หลักธรรมที่แผ่ขยายออกไปไม่จำกัดขอบเขตดังนี้

...อัปมัณฺญา 4 คือ ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในสัตว์มนุษย์ทั้งหลาย อย่างมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกันไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต โดยมากเรียกกันว่า พรหมวิหาร 4 (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจที่ประเสริฐบริสุทธิ์ หรือคุณธรรมประจำตัวของท่านผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่) คือ

1. เมตตา ความรัก คือ ปรารถนาดี มิโมตรี อยากให้มนุษย์สัตว์มีสุขทั่วหน้า

2. กรุณา ความสงสาร คือ อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์

3. มุทิตา ความพลอยยินดี คือ พลอยมีใจแช่มชื่นเบิกบาน เมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข และเจริญงอกงาม ประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นไป

4. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ วางจิตเรียบสงบ สม่ำเสมอ เทียงตรงดุจตราขึง มองเห็นมนุษย์สัตว์ทั้งหลายได้รับผลดีร้ายตามเหตุปัจจัยที่ประกอบ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบหรือชัง...

หนังสือเพื่ออนาคตของการศึกษาไทย (พระธรรมปิฎก, 2531) ได้กล่าวถึงการใช้หลักธรรม พรหมวิหาร 4 ดังนี้

...พรหมวิหาร 4 เป็นหลักธรรมเพื่อให้เป็นคนระดับพรหม หรือเป็นคนที่มึจิตใจประเสริฐ...

ข้อที่ 1 ต่อทุกคนที่เป็นเพื่อนมนุษย์ หรือเป็นเพื่อนสัตว์ร่วมโลก เรามีเมตตาปรารถนาดี ต้องการให้เขาเป็นสุข ข้อที่ 2 ต่อผู้ที่ตกทุกข์ได้ยาก เรามีกรุณา ต้องการให้เขาพ้นทุกข์ ข้อที่ 3 ต่อผู้ที่ประสบความสำเร็จเจริญก้าวหน้า เรามีมุทิตายินดีด้วย แต่การช่วยเหลือผู้อื่นด้วยกรุณา และส่งเสริมผู้อื่นด้วยมุทิตา ในบางกรณีอาจจะไม่ถูกต้องก็ได้ เช่น ทำความชั่วมีความผิดต้องโทษ แต่เราไปช่วยเหลือให้เขาพ้นจากความผิดด้วยความกรุณา หรือคนที่ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ผิดธรรม ในสิ่งที่ผิดโทษต่อสังคม เราไปส่งเสริมด้วยมุทิตา อย่างนี้จะต้องเกิดผลเสียหายแน่ ในกรณีเช่นนี้ท่านให้มีอุเบกขา เป็นข้อที่ 4 อุเบกขาเป็นตัวที่รักษาไม่ให้ผิดธรรม ถ้าการปฏิบัติอันใดใน 3 ข้อต้นจะผิดธรรม ก็ต้องมีอุเบกขาธรรมสามข้อแรกรักษาคน ช่วยคน สนับสนุนคน แต่ข้อสุดท้ายคือ อุเบกขา รักษาธรรมไว้ หลักมืออยู่ว่า ถ้าคนจะทำให้ธรรมเสีย ก็ต้องรักษาธรรมไว้ เพราะฉะนั้นอุเบกขาจึงต้องมีไว้เพื่อรักษาธรรม รวมความว่า ทั้งสี่ข้อนี้จะต้องปฏิบัติให้ถูกบุคคล ถูกกรณี แม้แต่บุคคลผู้เดียว ก็ต้องปฏิบัติให้เหมาะ ให้ถูกเรื่อง ถูกที่...

หนังสือพรตตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้กล่าวถึงความสำคัญของพรหมวิหาร 4 คือ โภคะภายในหรือทรัพย์ภายในจิตใจ ดังนี้

...โภคะ คือ ทรัพย์สมบัติ ทรัพย์สมบัติเรามีไว้ทำไม ก็เพื่อใช้สอย แต่ทางพระท่านบอกว่า โภคะ หรือทรัพย์สมบัติ ทางจิตใจ ได้แก่ คุณธรรม คือ พรหมวิหาร 4 เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นี้แหละ เป็นทรัพย์สมบัติที่อยู่กับตัว ที่ใช้ไม่รู้จักหมด

เมตตา มีไมตรีจิตมิตรภาพกับคนทั่วไป เจอใครทักทาย ยิ้มแย้มแจ่มใส รักใคร่ปรารถนาดีต่อทุก ๆ คน

กรุณา เห็นใครตกทุกข์ได้ยากช่วยเหลือเขาไป

มุทิตา เห็นใครดี ประสบผลสำเร็จ มีความเจริญก้าวหน้าก็ไมทนา ส่งเสริมไป

อุเบกขา มีเรื่องมีราวทะเลาะเบาะแว้งกัน เราวางใจเป็นธรรมให้ความเป็นธรรม วางใจเป็นกลาง ใช้ปัญญาฝึกให้คนรู้จักรับผิดชอบ...

(ข) การกำจัดปญจธรรม 3

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้ให้ความหมายของปญจธรรม 3 ดังนี้

...ปญจจะ, ปญจธรรม 3 ก็เลสเครื่องเนิ่นช้า, ก็เลสที่เป็นตัวการทำให้คิดปรุงแต่งยึดถือผิดพลาด ทำให้เขวห่างออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงหรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาอย่างถูกต้องตรงไปตรงมา

1. ตัณหา ความทะยานอยาก, ความปรารถนาที่จะบำรุงบำเรอ ปรนเปรอตน, อยากได้ออยากเอา

2. ทิฏฐิ ความคิดเห็น ความเชื่อถือ อ สัทธา ทฤษฎี อุดมการณ์ต่าง ๆ ที่ยึดถือไว้โดยงมงายหรือโดยอาการเชิดชูว่าอย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น เป็นต้น ทำให้ปิดตัวแคบ ไม่ยอมรับฟังใคร ตัดโอกาสที่จะเจริญปัญญา หรือคิดเตลิดไปข้างเดียว ตลอดจนเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนบีบคั้นผู้อื่นที่ไม่ถืออย่างตน, ความยึดติดในทฤษฎี ฯลฯ ถือความคิดเห็นเป็นความจริง

3. มานะ ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ถือสูง ถือต่ำ ยิ่งใหญ่เท่าเทียม หรือด้อยกว่าผู้อื่น ความอยากเด่น อยากชูตนให้ยิ่งใหญ่ ...

การกำจัดปญจธรรม 3 ซึ่งได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เป็นหลักธรรมสำคัญที่เป็นตัวกำกับบทบาทของบุคคลในการปฏิบัติตนให้ดำเนินไปสู่ความสงบสุข ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ดังปรากฏในตัวอย่างข้อความในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังต่อไปนี้

หนังสือพุทธธรรม (พระธรรมปิฎก, 2529) ได้กล่าวถึงประโยชน์ของผู้ที่รู้เท่าทัน ตัณหา ทิฏฐิ มานะ และโทษของผู้ที่ไม่เท่าทัน ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ดังนี้

...ตัณหา คือ ความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแสหาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มานะ คือ ความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ใฝ่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และทิฏฐิ คือ

ความยึดติดในความเห็นของตน ถือว่าเอาความคิดเห็นของตนเป็นจริง หรือถือมันให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูน และกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติ หลงยึดติดถือมันตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิต และพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลาย และเพิ่มทวีทั้งแต่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมันในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่านี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครอบงำอยู่ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันสมมติและให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แพร่ขยายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น...

หนังสือชาวพุทธต้องเป็นผู้ตื่น (พระธรรมปิฎก, 2530) ได้กล่าวถึงตัวการที่เป็นต้นเหตุของปัญหาความขัดแย้งทั้งหมดในสังคมมนุษย์ ดังนี้

...ในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ ปัญหาความขัดแย้งในหมู่มนุษย์ จะเป็นเรื่องระหว่างบุคคลก็ดี ระหว่างกลุ่มคนก็ดี ระหว่างประเทศชาติก็ดี มันมีตัวบงการสำคัญอยู่ 3 ตัว

ตัวที่ 1 คือ ความอยากได้ผลประโยชน์ การหาความสุขที่ดี ทรัพย์สินสมบัติที่ดี การแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตนเอง ปัจจุบันเราเรียกว่าผลประโยชน์ เมื่อต่างก็หาผลประโยชน์เข้าตน ทุกคนเห็นแก่ตัว ก็เกิดความขัดแย้งแย่งชิงกัน เบียดเบียนกัน เกิดการวิวาทระหว่างบุคคล ระหว่างกลุ่ม ระหว่างประเทศ ตลอดจนสงครามล้างประเทศชาติ นี่คือปัญหาที่เกิดจากตัณหา การหาผลประโยชน์หรือเห็นแก่ตัวนี้เราเรียกว่า ตัณหา นี่เป็นเหตุที่ 1

เหตุที่ 2 คือ อำนาจ ความยิ่งใหญ่ การที่ถือตัวว่าจะต้องสูงเด่นกว่าเขา ใหญ่กว่าเขา ดีกว่าเขา เด่นกว่าเขา สดลงไม่ได้ ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งชิงดีชิงเด่น การแสวงหาอำนาจ เป็นปัญหาดังแต่ระหว่างบุคคล จนกระทั่งถึงสังคม จนกระทั่งถึงปัญหาระดับโลก เป็นตัวบงการที่ 2 เรียกว่า มานะ กิเลสตัวนี้เรียกว่ามานะ ไม่ใช่มานะอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทยนะ มานะในภาษาธรรมะแปลว่าความถือตัว คือ ถือตัวว่าฉันดีกว่า สูงกว่า เหนือกว่า ฉันจะต้องใหญ่กว่า อะไรทำนองนี้ แข่งขันกัน

เหตุที่ 3 คือ ลัทธินิยมอุดมการณ์ ได้แก่ ความยึดถือในความคิดเห็น นี่เป็น
 อย่างแคบที่สุด ความคิดเห็นขยายออกไปก็เป็นลัทธิ เป็นศาสนา เป็นอุดมการณ์ต่างๆ คน
 จำนวนไม่น้อยขัดแย้งกัน เพราะลัทธินิยมอุดมการณ์ ความเชื่อถือ ความต่างศาสนา กลายเป็น
 สงครามระหว่างเผ่า ระหว่างหมู่ชน ระหว่างสังคม ระหว่างประเทศชาติ ในระยะหลัง ๆ
 นี้สงครามอุดมการณ์มีมากขึ้น ความรุนแรงในอุดมการณ์มีมากขึ้น ก็เลสเตวี่ 3 นี้เรียกว่า
 ทิฏฐิ...

หนังสือการศึกษาเพื่อสันติภาพ (พระธรรมปิฎก, 2538) ได้กล่าวถึงสาเหตุ
 สำคัญที่ทำให้โลกขาดสันติภาพ ดังนี้

...สาเหตุสำคัญในใจของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์ออกไปแสดงบทบาทต่าง ๆ มากมาย
 ในโลกที่เราเรียกว่าขาดสันติภาพนั้นคืออะไร ศัพท์ของท่านบอกไว้มี 3 คำ คือ

1. ตัณหา
2. มานะ
3. ทิฏฐิ

ตัณหา นั้น เมื่อแปลให้เข้ากับยุคสมัยปัจจุบันก็คือ ความปรารถนาในผล
 ประโยชน์ ความจริงการหาผลประโยชน์นี้เป็นเรื่องชั้นปลาย ลึกลงไปก็คือ ความต้องการที่
 จะเสพรูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ แต่พูดกันง่าย ๆ ว่าความต้องการผลประโยชน์ความ
 ต้องการผลประโยชน์นี้เป็นเหตุใหญ่ที่ทำให้มนุษย์แย่งชิง ครอบงำฟันกัน...

ตอนที่ 2 เรียกว่า มานะ แปลว่าความต้องการยิ่งใหญ่ ภาษาพระท่านแปลว่า
 ความต้องการเป็นจุดตรง หมายความว่า ต้องการเด่น ต้องการใหญ่ ต้องการเหนือผู้อื่น โดย
 เฉพาะก็คือ ต้องการอำนาจ ความต้องการอำนาจนี้เป็นเรื่องใหญ่มาก คนเราต้องการ
 ยิ่งใหญ่ ...

ต่อไปข้อสุดท้าย ทิฏฐิ คือ ความเชื่อ ความเห็น ความยึดถือในแนวความคิด
 ลัทธินิยม อุดมการณ์ ศาสนา ทั้งหมดนี้อยู่ในคำว่า ทิฏฐิหมด กว้างมาก ซึ่งทำให้ถือว่าของ
 ฉันทานั้นจริง ของคนอื่นเท็จทั้งสิ้น และของฉันทานั้นประเสริฐเลิศ ของคนอื่นเลวทั้งนั้น
 พวกฉันทานั้นจะต้องอยู่ในโลก พวกอื่นต้องพินาศหมดไป เมื่อมีความเชื่อความยึดถืออย่าง

นี้ก็ทำได้ทุกอย่าง สงครามทิวนี้ร้ายแรงอย่างยิ่ง ดังที่ได้เกิดสงครามล้างเผ่าล้างชาติพันธุ์มนุษย์...

สงครามในโลกมาจาก 3 ตัวนี้แหละ คือ ตัณหา มานะ ทิว ขอให้ทุกท่านลองสำรวจดู ภาพที่ปรากฏง่าย ๆ ก็คือ การแย่งชิงผลประโยชน์และอำนาจ อันนี้แหละเป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์สร้างผลาญกันในทุกระดับ ตั้งแต่ในระดับระหว่างชาติมาจนกระทั่งถึงระหว่างบุคคล

รวมความว่า ตัณหา มานะ ทิว เป็นตัวการสำคัญที่ทำให้มนุษย์ออกไปแสดงบทบาทต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดภาวะที่เรียกว่า สิตรอนสันติภาพ หรือทำลายสันติภาพ แต่กิเลส 3 ตัวนี้เกิดขึ้นที่ไหน ก็ก่อตัวขึ้นในจิตใจของมนุษย์ เพราะฉะนั้นในที่สุดก็จะต้องมาแก้ปัญหาที่จิตใจของตน การแก้ปัญหาที่จิตใจของคนจะทำได้ก็ด้วยการพัฒนามนุษย์ คือ ทำให้มนุษย์เป็นคนที่ดีขึ้นนั่นเอง...

(ค) สังคหัตถุ 4

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, 2533) ได้ให้ความหมายของสังคหัตถุ 4 ดังนี้

...สังคหัตถุ คือ เรื่องสงเคราะห์กัน คุณเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้ หลักการสงเคราะห์ คือ ช่วยเหลือกัน ยึดเหนี่ยวใจกันไว้ และเป็นเครื่องเกาะกุมประสานโลก คือ สังคม แห่งหมู่สัตว์ไว้ ดุจสลักเกาะยึดรถที่กำลังแล่นไปให้คงเป็นรถ และวิ่งส่งไปได้ มี 4 อย่าง คือ

1. ทาน การแบ่งปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน
2. ปิยวาจา พูดจาน่ารัก นานิยมนับถือ
3. อัตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์
4. สمانัตตตา ความมีตนเสมอ คือ ทำตัวให้เข้ากันได้ เช่น ไม่ถือตัวร่วมสุขร่วมทุกข์กัน เป็นต้น"

ในการวิจัยครั้งนี้ สังคหัตถุ 4 จะครอบคลุมความหมายของ ทาน ข้อ 1 ในบุญสิกขา 3 ด้วย

...สังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมในการสงเคราะห์ เอื้อเพื่อเกื้อกูล ซึ่งกันและกันของหมู่ชน ที่สำคัญ ดังตัวอย่างข้อความจากผลงานพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือค่านิยมแบบพุทธ (พระธรรมปิฎก, 2527) ได้กล่าวถึง ความสัมพันธ์ของ พรหมวิหาร 4 และสังคหวัตถุ 4 ดังนี้

...สังคหวัตถุ 4 มีอะไรบ้าง มีทาน ปิยวาจา อັตถจริยา สมานัตตาทาน ก็ช่วยด้วยของ เผื่อแผ่ แสดงเมตตากรุณาออกมาในทางที่จะเผื่อแผ่แบ่งปันทรัพย์หรือสิ่งของภายนอกตัว

ปิยวาจา ก็ได้แก่ ช่วยด้วยถ้อยคำ คำแนะนำตักเตือน ไม่ใช่พูดเพราะเฉย ๆ แค่นี้อาจจะบกพร่องไป คำพูดสุภาพก็เป็นปิยวาจา แต่ว่าปิยวาจาที่แท้เกิดจากใจที่มีเจตนาดี เจตนาดีเป็นเจตนาที่มีเมตตา เจตนาที่มีเมตตาก็คือ ต้องการให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์ และมีความสุข ให้เขาพ้นจากความทุกข์ เจตนาที่ดีแม้จะพูดรุนแรงไปบ้างก็ไม่เสียปิยวาจา...

ต่อมา อັตถจริยา หมายถึง การทำกิจธุระต่าง ๆ ชวนช่วยบำเพ็ญประโยชน์ช่วยเหลือรับใช้บริการ

สมานัตตาทา หมายถึง การทำตัวให้เข้ากับเขาได้ เช่นว่า วางตนเสมอเข้ากันได้ ไม่ถือตัว มีความยุติธรรม ร่วมมือ ร่วมกิจกรรม ร่วมทุกข์ร่วมสุขเสมอหน้ากัน

สามข้อต้น จะเห็นว่ามากับเมตตากรุณาอย่างชัดเจน และถึงมุทิตาด้วย ส่วนข้อสุดท้ายก็มาคู่กับอุเบกขา มีอุเบกขาเป็นหลัก หมายความว่าในการบำเพ็ญความดีนั้นต้องทำให้ได้ทั้งภายในและภายนอก มีภายในเป็นฐานให้ภายนอกด้วย หากว่าไม่มีฐานอยู่ภายใน ไม่มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา การช่วยเหลือที่เรียกว่าสังคหวัตถุ 4 นั้นอาจจะทำได้ด้วยเจตนาที่ไม่สุจริตก็ได้ อาจจะทำได้ด้วยความหลอกลวง อาจจะทำได้ด้วยเจตนาเพื่อประโยชน์ส่วนตนก็ได้ เพราะฉะนั้นจะต้องให้กลมกลืนทั้งทั้งภายในภายนอก...

หนังสือธรรมะฉบับเรียนลัด (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้กล่าวถึงความสำคัญของทาน ซึ่งเป็นข้อต้นของสังคหวัตถุ 4 และ บุญสิกขา 3 ดังนี้

...ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน เพื่อช่วยเหลือ เพื่อยึดเหนี่ยวสังคม และเพื่อส่งเสริมความดีงาม และการทำสิ่งที่ดี

ทาน เป็นเครื่องเสริมการอยู่ร่วมในสังคมให้เป็นไปด้วยดี มีระเบียบมั่นคงยิ่งขึ้น พร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องฝึกหัดขัดเกลาทั้งพฤติกรรมภายนอก ทางกาย วาจา และฝึกอบรมจิตใจให้เจริญยิ่งขึ้นไปในคุณธรรม และความเอิบอ้อมเบิกบานผ่องใส...

หนังสือกระแสรธรรมเพื่อชีวิตและสังคม (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงความสำคัญในการช่วยเหลือสงเคราะห์ของสังคหวัตถุ 4 ดังนี้

...สังคหวัตถุ คือ หลักแห่งการช่วยเหลือสงเคราะห์หรือหลักของการยึดเหนี่ยวจิตใจคน และยึดเหนี่ยวสังคมไว้ให้อยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการผูกใจในระดับบุคคลหรือการยึดเหนี่ยวสังคมในระดับชุมชนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน...

(ง) อธิษฐานธรรม 4

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้ให้ความหมายของอธิษฐานธรรม 4 ดังนี้

...อธิษฐาน หรือ อธิษฐานธรรม 4 ธรรมเป็นที่มั่น ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล ธรรมที่ควรใช้เป็นทีประติษฐานตนเพื่อให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายไว้ได้ โดยไม่เกิดความสำคัญตนผิด และไม่เกิดสิ่งมัวหมองทับถมตน บางทีแปลว่า ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ

1. ปัญญา ความรู้ชัด คือ หยั่งรู้ในเหตุผล พิจารณาให้เข้าใจ ในภาวะของสิ่งทั้งหลายจนเข้าถึงความจริง

2. สัจจะ ความจริง คือ ดำรงมั่นในความจริงที่รู้ชัดด้วยปัญญาเริ่มแต่จริง วาจา จนถึง ปรมาตตสัจจะ

3. จาคะ ความสละ คือ สละสิ่งอันเคยชิน ข้อที่เคยยึดถือไว้และสิ่งทั้งหลายอันผิดพลาดจากความจริงเสียได้ เริ่มแต่สละ อามิส จนถึงสละกิเลส

4. อุปสมะ ความสงบ คือ ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองรุ่มวาย อันเกิดจากกิเลสทั้งหลายแล้ว ทำจิตใจให้สงบได้

ทั้ง 4 ข้อนี้พึงปฏิบัติตามกระบวนดังนี้

1. ไม่พึงประมาทปัญญา คือ ไม่ละเลยการใช้ปัญญา

2. ฟังอนุรักษัสัจจะ
3. ฟังเพิ่มพูนจาคะ
4. ฟังศึกษาสันติ...

ความหมายของอริชฐานธรรม ในการวิจัยครั้งนี้จะนับรวมจาคะ ที่ปรากฏในข้อย่อยของหลักพุทธธรรมอื่น ๆ ด้วยคือ จาคะในสัมปรายิกัตถะ 4 จาคะในอริยวัฑฒิ 5 และจาคะในอนุสติ 10

อริชฐานธรรม คือ หลักธรรมซึ่งดำรงไว้ซึ่งสันติภาพซึ่งเกิดขึ้นจากจิตใจมนุษย์ ซึ่งมีในพระพุทธศาสนามานานแล้ว ดังปรากฏในตัวอย่างข้อความในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังต่อไปนี้

หนังสือค่านิยมแบบพุทธ (พระธรรมปิฎก, 2527) ได้กล่าวถึงความสำคัญของจาคะ ซึ่งเป็นหลักข้อหนึ่งในการสร้างสันติภาพ ดังนี้

...จาคะ ได้แก่ ความสละได้ ปล่อยได้ ความเผื่อแผ่ ความเสียสละ หมายถึง ความมีจิตใจไม่คับแคบ ไม่สยบขีตติดี สามารถวางใจเป็นอิสระเผื่อแผ่ แบ่งปัน หรือปล่อยให้แก่ผู้อื่นได้ คุณธรรมข้อนี้มีความสำคัญยิ่งในหลายระดับ เริ่มแต่การที่ทำให้บุคคลปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้อง ต่อสิ่งอำนวยความสุขแก่ชีวิตที่ตนเองสร้างขึ้นมา สามารถใช้สิ่งเหล่านั้นให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตได้ตามวัตถุประสงค์ของมันโดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งต่าง ๆ ที่ตนสร้างขึ้นมาเอง ไม่เกิดความหมกมุ่นมัวเมา สามารถเผื่อแผ่ช่วยเหลือผู้อื่นด้วยจิตใจที่กว้างขวางปลอดโปร่งกระจายความสุขให้แก่พรหลายออกไป...

หนังสือเครื่องวัดความเจริญของชาวพุทธ (พระธรรมปิฎก, 2530) ได้กล่าวถึงจาคะ 2 อย่าง คือ สละภายใน และสละภายนอกดังนี้

...จาคะ แปลว่า การเสียสละ ... อาจแบ่งคร่าว ๆ ได้เป็น 2 อย่าง คือ สละภายใน สละภายนอก ... จาคะสละภายในก็คือ ตอนแรกสละความโลภ สละความเพ่งเล็งจะเอาของเขาเหล่านี้ พอสละกิเลสภายในได้ ก็เรียกว่ามีความพร้อมที่จะสละภายนอกสละภายนอกก็คือ สละทรัพย์สินสิ่งของ ที่ทำเป็นทานบ้าง บริจาคให้ แม้กระทั่งสละความสุขส่วนตัว

ซึ่งมีความหมายกว้าง สละความสุขส่วนตัวเพื่อผู้อื่นช่วยเหลือผู้อื่น ก็เรียกว่ามีน้ำใจ...

หนังสือการศึกษาเพื่อสันติภาพ (พระธรรมปิฎก, 2528) ได้กล่าวถึง ความสำคัญของอริชฎานธรรมดังนี้

...การที่จะสร้างสันติภาพขึ้นในโลก ต้องให้คนมีความสงบในตัวเอง ขึ้นมาให้ได้ ฉะนั้นจึงไม่ต้องร้อศึกษาเพื่อสันติ แต่ให้ศึกษาสันติเลย ฝึกสร้างความสงบให้เกิดขึ้นในชีวิตของเรา... หลักนี้เรียกว่า อริชฎาน หรืออริชฎานธรรม...

ตัวอริชฎาน หรือธรรมที่จะเป็นที่ยินยอมเป็นที่มั่นของคนมี 4 ข้อ ...

1. ไม่พึงประมาทปัญญา คือ ต้องใช้ปัญญาอยู่เสมอ ไม่ทอดทิ้งปัญญา ไม่ละเลยปัญญา
2. พึ่งอนุรักษัจจะ พึ่งรักษัจจะหรือเอาความจริงเป็นหลัก
3. พึ่งเพิ่มพูนจาคะ จาคะแปลว่าความสละ
4. พึ่งศึกษาสันติ คือ ทำใจให้เข้าถึงความสงบ ได้อยู่เสมอ..

โดยหลักการสำคัญเป็นอันว่าให้ศึกษาสันติ แต่การที่จะทำอย่างนี้ได้สำเร็จ เราจะต้องปฏิบัติไปตามกระบวนการวิธี ในการที่เราจะทำตัวให้พ้นจากอำนาจของตัณหาสามะ ทิฐิ นั้นพระพุทธศาสนาได้จัดวางเป็นรูปกระบวนการการศึกษาที่เรียกว่า ไตรสิกขา... คือ ศีล สมาธิ ปัญญา สามอย่างนี้ เป็นเครื่องพัฒนามนุษย์ที่จะทำให้เข้าถึงตัวความจริง คือ เข้าถึงตัวธรรม และเอาธรรมะมาใช้ให้เป็นประโยชน์...

(จ) การกำจัดมัจฉริยะ 5

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก, 2535) ได้ให้ความหมายของมัจฉริยะ 5 ดังนี้

...มัจฉริยะ 5 ความตระหนี่ ความหวง ความคิดกีดกันไม่ให้ผู้อื่นได้ดี หรือมีส่วนร่วม

1. อวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ หวงที่อาศัย เช่น ภิกษุหวงเสนาสนะ กีดกันผู้อื่นหรือผู้มีใจพวกของตน ไม่ให้เข้าอยู่ เป็นต้น
2. กุลมัจฉริยะ ตระหนี่ตระกูล หวงสกุล

3. ลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ลาภ หวงผลประโยชน์

4. วัฒนมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ หวงสรีวรรณะ คือ ฝีมือพรณของร่างกาย ไม่พอใจให้ผู้อื่นสวองามก็ดี หวงคุณวัฒนธรรม คือ คำสรรเสริญคุณ ไม่อยากให้ใครมีคุณความดีมาแข่งตน หรือไม่พอใจได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของผู้อื่น ก็ดี

5. อัมมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรม หวงวิชาความรู้ และคุณพิเศษที่ได้บรรลุ ไม่ยอมสอนไม่ยอมบอกผู้อื่น กลัวเขาจะรู้เทียมเท่า หรือเกินตน...

การกำจัดมัจฉริยะ เป็นหลักธรรมสำคัญที่เกื้อกูลต่อการเกิดสันติภาพ ดังปรากฏในตัวอย่างข้อความในผลงานของพระธรรมปิฎก ดังนี้

หนังสือ ความรักจากวาเลนไทน์ สู่ความเป็นไทย (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงปัญหาเรื่องสันติภาพ ดังนี้

...มนุษย์ทั่วไปมีความหวงแหนกีดกัน เช่น ขณะที่ทั่วโลก รวมทั้งประเทศที่เรียกว่าพัฒนาสูงสุดแล้ว มีปัญหาความแบ่งแยกกันในเรื่องสีผิว เรื่องเชื้อชาติ เรื่องศาสนา แสดงว่ามนุษย์ยังไม่พัฒนาพอ เพราะว่าถ้าพัฒนาพอแล้วมนุษย์จะเป็นอย่างที่ทางพระบอกหมดมัจฉริยะ

มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ตัว และหวงแหนกีดกัน ซึ่งแสดงถึงความรู้สึกคับแคบ และแบ่งแยกกัน...

หนังสือพุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21 (พระธรรมปิฎก, 2536) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาอารยธรรมกับมัจฉริยะ ดังนี้

...มนุษย์ที่พัฒนาดีแล้วจะค่อย ๆ หลุดพ้นไปจากสิ่งที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า มัจฉริยะ คือ ความหวงแหนแบ่งแยกกีดกัน 5 ประการ ตามหลักนี้ เราจะมองเห็นลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้ว ในแง่ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ได้ด้านหนึ่ง คือ การที่เขาไม่มีมัจฉริยะ หรือความหวงแหนกีดกันแบ่งแยกนี้ลดน้อยลงไป มัจฉริยะ 5 คือ

1. ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องที่อยู่อาศัย ประเทศ ท้องถิ่น ดินแดน
2. ควรหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องพรรคพวก วงศ์เผ่าเหล่ากอ หรือชาติ

พันธุ์ เช่น ethnic groups และ religious groups ต่าง ๆ

3. ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องลาภ ทรัพย์สินสมบัติ และผลประโยชน์ต่าง ๆ

4. ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องชั้น วรรณะ ผิวพรรณ จำพวก class, caste ตลอดจน colour

5. ความหวงแหนกีดกัน ในเรื่องของวิทยาการ ความรู้ คุณพิเศษ วุฒิ ความดีงาม ความก้าวหน้าในทางภูมิธรรมภูมิปัญญา และความสำเร็จต่าง ๆ...

7.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

การศึกษาเพื่อสันติภาพ หมายถึง การพัฒนาคน เพื่อให้มีใจใฝ่หาความสงบสุข รู้จักวิธีแก้ไขข้อขัดแย้งด้วยสันติวิธี และมีเหตุผล มีความรู้ความเข้าใจในการอยู่ร่วมกัน มีทัศนคติ ค่านิยม ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ เคารพในความเสมอภาค ความยุติธรรมเข้าใจในสิทธิหน้าที่ของตนเอง และผู้อื่น ตรงกับหลักพุทธธรรม ในเรื่องการทำเพื่อ ความดีงามอย่างประสานกลมกลืน ด้วยหลักธรรมที่ช่วยให้ดำรงชีวิตอย่างประเสริฐ และแผ่แผ่ความมีน้ำใจ ความเกื้อกูลไปให้มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่จำกัดขอบเขต คือ พรหมวิหาร 4 ซึ่งเป็นคุณสมบัติภายในที่แสดงออกมาภายนอกสู่หลักการสงเคราะห์ เอื้อ เพื่อเกื้อกูล และการยึดเหนี่ยวจิตใจผู้อื่น อันได้แก่ สังคหวัตถุ 4 นอกจากนี้หลักพุทธธรรม เรื่องอิทธิฐานธรรม ซึ่งเน้นย้ำในเรื่องการศึกษาสันติใฝ่หาความสงบสุข ตลอดจนการกำจัด มัจฉริยะ คือการกีดกันหวงแหนของมนุษย์ และที่สำคัญมาก คือ การกำจัดปัญจธรรม 3 (ตัณหา ทิฏฐิ มานะ) ซึ่งเป็นหลักพุทธธรรมที่กำกับควบคุมบทบาทของบุคคลให้ดำเนินชีวิตสู่ความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น เพื่อหลีกเลี่ยงและป้องกันปัญหาความขัดแย้งแย้งชิงอำนาจและผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน ก็แสดงให้เห็นถึงสาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่อสันติภาพ ซึ่งสรุปสาระสำคัญได้ว่า สันติภาพจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมนุษย์ทุกคนได้ฝึกฝนพัฒนาตนตามกระบวนการพัฒนามนุษย์ดังที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนา

ส่วนที่ 2

ตารางที่ 10 ตารางสรุปการวิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนจำนวน 7 เรื่อง ตามหลักพุทธธรรม
ในผลงานของพระธรรมปิฎก

หลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน

	การศึกษาตลอดชีวิต	คิดเป็น	หลักประชาธิปไตย	แรงจูงใจ	การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์	การศึกษาเพื่อสันติภาพ
หลักพุทธธรรม ที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก	ความไม่ประมาท = 50 เล่ม	โยนิโสมนสิการ = 33 เล่ม	ธรรมาธิปไตย = 9 เล่ม สารนิยธรรม 6 = 5 เล่ม	ตถาคตโพธิสัตถา (ศรัทธา) = 41 เล่ม ฉันทะ = 33 เล่ม กัลยาณมิตตตา = 29 เล่ม อิทธิบาท 4 = 5 เล่ม	สัมมาทิฐิ = 52 เล่ม เมตตาการุณา = 33 เล่ม หลักรัตนตรัย = 15 เล่ม กตัญญูกตเวที = 3 เล่ม	มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา = 60 เล่ม	พรหมวิหาร 4 = 33 เล่ม การกำจัดปญจธรรม 3 = 24 เล่ม สังคหวัตถุ 4 = 14 เล่ม อธิษฐานธรรม 4 = 5 เล่ม การกำจัดมัจฉริยะ 5 = 2 เล่ม
แนวคิด/คำหลักอื่น ๆ ที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก	การศึกษาตลอดชีวิต = 18 เล่ม จิตสำนึกในการศึกษา = 10 เล่ม		เสรีภาพ = 12 เล่ม ความเสมอภาค = 4 เล่ม ภราดรภาพ = 4 เล่ม การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย = 4 เล่ม ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของสังคมประชาธิปไตย = 1 เล่ม ความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย = 1 เล่ม		การอนุรักษ์ธรรมชาติ = 2 เล่ม	การพัฒนามนุษย์ = 12 เล่ม	

จากตารางที่ 10 การวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน จำนวน 7 เรื่อง ตามหลักพุทธธรรมในผลงาน ของพระธรรมปิฎก (ประยุทธิ์ ปยุตโต) ปรากฏสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ที่มีจำนวนหลักพุทธธรรม ซึ่งมีความหมายครอบคลุมเรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อยได้ดังนี้ การศึกษาเพื่อสันติภาพ แรงจูงใจ การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประชาธิปไตย การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การศึกษาตลอดชีวิต และคิดเป็น ทั้งนี้สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ที่มีหลักพุทธธรรมครอบคลุมจำนวนน้อย อาจจะเป็นหลักที่ตรง และครอบคลุมอย่างแท้จริงตลอดจนมีความสำคัญมากก็ได้ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. จำนวนหลักพุทธธรรมที่มีความหมายตรงกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนแต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับได้ดังนี้

- การศึกษาเพื่อสันติภาพ,	5 เรื่อง
แรงจูงใจ และการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	4 เรื่อง
- ประชาธิปไตย	2 เรื่อง
- การศึกษาตลอดชีวิต และคิดเป็น	1 เรื่อง
- การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (ตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า การพัฒนามนุษย์)	1 เรื่อง

2. จำนวนแนวคิด/คำหลัก ที่เกี่ยวเนื่องกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน แต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับได้ดังนี้

- ประชาธิปไตย	6 เรื่อง
- การศึกษาตลอดชีวิต	2 เรื่อง
- การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (ตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า การพัฒนามนุษย์)	1 เรื่อง

3. จำนวนความถี่ของหลักพุทธธรรมที่มีความหมายตรงกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับ ได้ดังนี้

- มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา	60 เล่ม
- สัมมาทิฏฐิ	52 เล่ม
- ความไม่ประมาท	50 เล่ม
- ตถาคตโพธิสัทธา (ศรัทธา)	41 เล่ม
- โยนิโสมนสิการ, ฉันทะ เมตตากรุณา และพรหมวิหาร 4	33 เล่ม
- การกำจัดปปัญจธรรม 3	24 เล่ม
- กัลยาณมิตตตา	29 เล่ม
- หลักรัตนตรัย	15 เล่ม
- สังคหวัตถุ 4	14 เล่ม
- ธรรมาธิปไตย	9 เล่ม
- สรรพเนยยธรรม 6, อธิษฐานธรรม 4, และอิทธิบาท 4	5 เล่ม
- กตัญญูกตเวที	3 เล่ม
- การกำจัดมัจฉริยะ 5	2 เล่ม

4. จำนวนความถี่ของคำหลัก/ แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับสาระหลักทางการศึกษา
นอกระบบโรงเรียน แต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับได้ดังนี้

- การศึกษาตลอดชีวิต	18 เล่ม
- เสรีภาพ และการพัฒนามนุษย์	12 เล่ม
- จิตสำนึกในการศึกษา	10 เล่ม
- ความเสมอภาคและภราดรภาพ และ การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย	4 เล่ม
- การอนุรักษ์ธรรมชาติ	2 เล่ม
- ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของสังคมประชาธิปไตยและ ความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย	1 เล่ม